

Ir. C.J.M. Wijnen

No. 2.36

**HET GEBRUIK VAN ARBEID
EN MACHINES
OP MELKVEEHOUDERIJBEDRIJVEN
IN DE WEIDEGEBIEDEN**

L26
236c

December 1971

**Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Streekonderzoek**

396746

Inhoud

Blz.

WOORD VOORAF	5
HOOFDSTUK I	PROBLEEMSTELLING, OPZET EN UIT- VOERING VAN HET ONDERZOEK
	7
§ 1.	Probleemstelling
	7
§ 2.	Opzet en uitvoering van het onderzoek
	8
§ 3.	Indeling van de publikatie
	10
HOOFDSTUK II	HET MELKVEEHOUDERLIJBEDRIJF
	11
§ 1.	De bedrijfsoppervlakte
	11
§ 2.	De bedrijfsgebouwen
	13
§ 3.	De melkveestapel
	15
	Conclusies
	18
HOOFDSTUK III	DE ARBEIDSBEZETTING
	20
§ 1.	De huidige arbeidskrachten
	20
§ 2.	De wijzigingen in de arbeidsbezetting
	21
§ 3.	De opvattingen over de toekomstige arbeidsbezetting
	22
	Conclusies
	24
HOOFDSTUK IV	DE VELDWERKZAAMHEDEN
	25
§ 1.	De voederwinning en graslandverzorging
	25
§ 2.	De veranderingen in de mechanisatie
	26
§ 3.	De te verwachten mechanisatie
	28
	Conclusies
	29
HOOFDSTUK V	HET MELKEN EN VEEVERZORGEN
	31
§ 1.	De huidige werkwijze
	31
§ 2.	De veranderingen in melken en vee- verzorgen
	33
§ 3.	De te verwachten wijze van melken en veeverzorgen
	34
	Conclusies
	37
HOOFDSTUK VI	DE MOGELIJKHEDEN TOT EEN BETER ARBEIDSEFFECT
	38
§ 1.	Het bereikte arbeidseffect
	38
§ 2.	De mogelijkheden tot een vergroting van het arbeidseffect
	41
§ 3.	Eventuele gevolgen van de vergroting van het arbeidseffect
	46

INHOUD (vervolg)

Blz.

§ 4. De voorwaarden voor een vergroting van het arbeidseffect	48
--	----

Conclusies	49
------------	----

SAMENVATTING EN SLOTOPMERKINGEN	51
--	-----------

BIJLAGEN	62
-----------------	-----------

Woord vooraf

In de afgelopen jaren is het aantal arbeidskrachten in de veehouderij vrij aanzienlijk verminderd. Als gevolg van deze daling die in hoofdzaak betrekking had op vreemde arbeidskrachten en gezinsleden van de veehouders, is het aantal eenmansbedrijven sterk toegenomen. Met name op de melkveehouderijbedrijven heeft deze ontwikkeling belangrijke gevolgen voor de uitvoering van de werkzaamheden en voor de werk- en levensomstandigheden van de veehouder en zijn gezin. Weliswaar zijn tegelijk met de vermindering van de arbeidsbezetting de mogelijkheden om de werkzaamheden te mechaniseren belangrijk toegenomen, maar uit eerdere onderzoeken blijkt dat de veehouders nog in beperkte mate gebruik maken van de mogelijkheden die o.a. het gemeenschappelijk gebruik van arbeid en machines biedt.

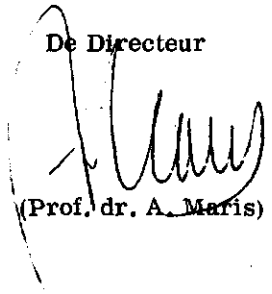
Deze veranderingen vormden de aanleiding tot een onderzoek naar de ontwikkelingen in het gebruik van arbeid en machines op de melkveehouderijbedrijven in de belangrijkste weidegebieden. Bij dit onderzoek is ingegaan op de wijze van uitvoering van de werkzaamheden en op de daarmee verband houdende meningen en opvattingen van de veehouders. Tevens is aandacht geschonken aan de produktieomstandigheden op de bedrijven.

De resultaten van het ingestelde onderzoek zijn in dit rapport opgenomen met uitzondering van die welke betrekking hebben op de bedrijfsverzorgingsdiensten. De publikatie betreffende dat onderdeel is reeds uitgebracht (no. 2.29).

Met dit onderzoek wordt beoogd meer inzicht te verschaffen in de ontwikkelingsmogelijkheden van de veehouderijbedrijven zoals de veehouders deze zien.

Het onderzoek is voorbereid en opgezet door ir. C.J.M. Wijnen en drs. A. Piersma. Wat de analyse van de gegevens en de voorbereiding van de verslaggeving betreft, werd een belangrijke bijdrage geleverd door D.B. Baris. De uiteindelijke verslaggeving werd verzorgd door ir. C.J.M. Wijnen.

De Directeur

(Prof. dr. A. Maris)

Den Haag, december 1971

HOOFDSTUK I

Probleemstelling, opzet en uitvoering van het onderzoek

§ 1. Probleemstelling

De laatste jaren is het aantal arbeidskrachten in de veehouderij belangrijk verminderd. In hoofdzaak had deze vermindering betrekking op de meewerkende zoons en betaalde medewerkers van de veehouders.

Met de vermindering van het aantal arbeidskrachten ging een toename van de mechanisatie gepaard. Zowel voor het melken als voor de stal- en veldwerkzaamheden werden vele mechanisatiemogelijkheden ontwikkeld. Met name bij de veldwerkzaamheden kan men gebruik gaan maken van loonwerkers, werktuigencoöperaties of kan men gezamenlijk de werkzaamheden gaan verrichten. In bepaalde moeilijke situaties kan de veehouder een beroep doen op de bedrijfsverzorgingsdiensten. Door deze veranderingen is het mogelijk om per man een groter aantal koeien te gaan verzorgen.

Daar de vermindering van het aantal arbeidskrachten in de veehouderij - vooral tot voor kort - slechts in geringe mate betrekking had op de categorie zelfstandige veehouders nam het aantal veehouderijbedrijven slechts weinig af en bleven derhalve de mogelijkheden om door oppervlaktevergroting tot een groter bedrijf te komen erg beperkt. Een gewenste stijging van het aantal koeien per man moest dan in hoofdzaak worden bereikt door een vermindering van de arbeidsbezetting op de bedrijven. Het aantal eenmansbedrijven is hierdoor sterk toegenomen.

Een verdere ontwikkeling van het aantal koeien per man zal voor vele bedrijven in toenemende mate op moeilijkheden gaan stuiten. Dit kan ondermeer samenhangen met een te gering aantal koeien, waardoor verdere mechanisatie moeilijk te verwezenlijken is. De uitbreiding van het aantal koeien per bedrijf kan, zoals gezegd, belemmerd worden door de geringe bedrijfsoppervlakte, maar eveneens door de stalruimte, verkaveling e.d.

In dit proces kunnen ook de opvattingen van de veehouders een belangrijke rol spelen. Zo kan men op grond van bepaalde overwegingen bezwaren hebben tegen b.v. het inschakelen van de bedrijfsverzorger of tegen het samenwerken met collega's. Tevens is het de vraag of de veehouders wel naar een groter aantal koeien per bedrijf en per man streven. Men kan b.v. met de situatie genoegen nemen omdat er geen opvolger is. Bovendien kunnen in bepaalde omstandigheden, zoals op eenmansbedrijven, door een vergroting van het aantal koeien per man de werk- en levensomstandigheden van de veehouder en zijn gezinsleden achteruitgaan of achterblijven bij de verbeteringen die buiten de landbouw plaatshebben. Naast de moeilijkheden bij eventuele arbeidsongeschiktheid van de veehouder zouden tevens de mogelijkheden om vrije tijd te verkrijgen be-

perkt kunnen worden, terwijl ook de boerin meer mee zou moeten gaan helpen op het bedrijf.

De geschetste problematiek heeft geleid tot een onderzoek waarbij de volgende vragen aan de orde komen:

- hoe is de situatie op de melkveehouderijbedrijven en welke ontwikkelingen doen zich daarop voor? Naast de bedrijfsoppervlakte, de gebouwsituatie, de veestapel en arbeidsbezetting moet hierbij o.a. ook worden ingegaan op de gebondenheid door het melken en veeverzorgen en de vrije tijd van de veehouder;
 - op welke wijze en door wie of met wiens hulp worden de werkzaamheden verricht, welke veranderingen doen zich hierbij voor en wat is de reden van deze wijzigingen?
- Hierbij moet o.m. worden ingegaan op de eventuele gevolgen van een verlaging van de arbeidsbezetting en de opvoering van het aantal koeien per man voor de werk- en levensomstandigheden van de veehouders en hun gezinnen;
- welke ontwikkelingsmogelijkheden zijn er voor de melkveehouderijbedrijven en hoe denken de veehouders daarover?

§ 2. Opzet en uitvoering van het onderzoek

De benodigde informatie is in hoofdzaak verzameld door middel van vraaggesprekken met 298 veehouders; van de gehuwde veehouders is eveneens de echtgenote geïnterviewd 1).

De bedrijven van de geïnterviewde veehouders zijn gekozen door middel van een steekproef. Bij de keuze is gebruik gemaakt van het steekproefmateriaal dat op het LEI aanwezig was in verband met de keuze van de bedrijven voor het EEG-informatienet.

De volgende criteria zijn voorts nog toegepast:

- ≥ 5 ha cultuurgrond;
- gelegen in landbouwgebieden met $\geq 80\%$ van de cultuurgrond als grasland in gebruik;
- $\geq 90\%$ van de geldopbrengsten van het bedrijf moet afkomstig zijn uit de rundveehouderij.

Van een aantal bedrijven uit het steekproefmateriaal waren gegevens uit de boekhouding beschikbaar.

In totaal zijn 350 veehouders aangeschreven. Deze werden zodanig gekozen dat de oppervlakteklassen evenredig in de steekproef vertegenwoordigd waren. Als gevolg van een aantal redenen - waarvan de belangrijkste weigering, wijziging of opheffing van het bedrijf - is 15% van de aangeschreven veehouders niet geïnterviewd. Van de 280 boerinnen is 5% niet geïnterviewd. De uitval kwam het meest voor op de kleinere bedrijven.

Uitgaande van de eerder genoemde vragen zijn vragenlijsten opgesteld.

1) 280 veehouders waren gehuwd, 3 gehuwd geweest en 15 waren ongehuwd.

Op de volgende onderwerpen is hierbij ingegaan (bijlage 1):

- a. de kenmerken van de veehouder en de gezinsleden;
- b. de huidige situatie op de bedrijven, onder meer de bedrijfsoppervlakte, de veestapel, de inventaris en de gebouwen;
- c. de arbeidsbezetting;
- d. de wijze waarop men de veldwerkzaamheden verricht;
- e. de wijze van melken en verzorgen;
- f. de vervanging van arbeidskrachten bij arbeidsongeschiktheid en vrije tijd;
- g. de ontwikkelingen in de bedrijfsvoering.

Bij het ontwerpen van de vragenlijsten en eveneens bij de opzet van het onderzoek is overleg gepleegd met de afdelingen Agrarische Sociologie en Voorlichtingskunde van de Landbouwhogeschool, met de Hoofdafdeling Arbeid van het ILR, de afdeling Bedrijfsvraagstukken van het PAW en het consulentenschap voor Arbeidsvraagstukken. Bij het overleg zijn eveneens betrokken geweest de Rijkslandbouwconsulentenschappen te Drachten, Gouda, Purmerend, Sneek en Utrecht, evenals het consulentenschap voor de Boerenkaas te Gouda. Daarnaast is contact geweest met het agrarische bedrijfsleven en met de overkoepelende organisaties van de bedrijfsverzorgingsdiensten in de gebieden van onderzoek.

De vraaggesprekken hebben plaatsgehad in november en december 1968. Na codering zijn de gegevens met de computer verwerkt.

De geënquêteerde veehouders 1) behoorden tot onderstaande leeftijdsklassen:

jonger dan 40 jaar	26%
40-50 jaar	28%
50-60 jaar	32%
60 jaar en ouder	14%

De bedrijven van deze geënquêteerden lagen als volgt verdeeld over de weidegebieden

Noord-Holland boven het IJ	11%
Het Hollands-Utrechtse weidegebied	20%
De Friese klei- en veenweidestreek en de Groningse Centrale weidestreek	24%
De IJsseldelta (omgeving van Zwolle)	14%
De Noordelijke zandweidegebieden vnl. Friese Wouden	31%
(zie eveneens bijlage 3)	

1) Bij de enquête bleek dat op een aantal bedrijven meer dan 1 bedrijfs-hoofd aanwezig was. Het betrof hier 26 gezamenlijke exploitaties, nl. 14 van gebroeders, 4 van zwagers, terwijl op een achttal bedrijven de zoon reeds of de vader nog aandeel had in het bedrijf zodat er dus formeel sprake was van een maatschap. Daarnaast kwamen nog enkele gevallen voor van zeer intensieve samenwerking tussen broers. In geval van gezamenlijke exploitatie is als bedrijfshoofd geïnterviewd degene die de meeste invloed uitoefende op bedrijfsbeslissingen; steeds is per bedrijf een bedrijfshoofd geïnterviewd.

§ 3. Indeling van de publikatie

In deze publikatie wordt, na de probleemstelling en de wijze van uitvoering van het onderzoek, ingegaan op enkele kenmerken van de bedrijven en op enkele opvattingen van de veehouders over de bedrijfsopervlakte, de gebouwsituatie en de veestapel. In de daaropvolgende hoofdstukken, welke handelen over resp. de arbeidsbezetting, de veldwerkzaamheden en het melken en veeverzorgen, is de eerste paragraaf gewijd aan de aanwezige situatie en wijze van werken en wordt in daaropvolgende paragrafen ingegaan op de recente wijzigingen en de opvattingen aangaande toekomstige wijzigingen.

In het laatste hoofdstuk wordt het arbeidseffect besproken alsmede de eventuele mogelijkheden tot vergroting, de gevolgen ervan en de voorwaarden om tot een groter arbeidseffect te komen. Tot slot volgt de samenvatting met enkele slotopmerkingen.

HOOFDSTUK II

Het melkveehouderijbedrijf

§ 1. De bedrijfsoppervlakte

De in het onderzoek betrokken melkveehouderijbedrijven hebben gemiddeld een oppervlakte van 21 ha. Ruim een vierde is kleiner dan 15 ha, terwijl ruim een derde groter is dan 25 ha. Van deze grotere bedrijven is een gering aantal iets groter dan 40 ha.

De bedrijven in het Friese Klei- en Veenweidegebied evenals in de Groningse Centrale Weidestreek zijn gemiddeld aanmerkelijk groter dan in de overige gebieden (tabel 1).

Tabel 1. Bedrijven naar oppervlakte en deelgebied

	In procenten per gebied					Alle weidegebieden
	Nrd.-Holl. weidegebied	Holl.-Utrechts weidegeb.	Fries-Gronings weidegeb.	IJssel-delta	"De Wouden"	
< 10 ha	3	8	1	7	10	7
10 - 15 ha	18	28	7	26	23	20
15 - 20 ha	24	17	10	28	12	16
20 - 25 ha	24	24	22	17	27	23
25 - 30 ha	12	13	22	5	13	14
30 - 40 ha	12	10	31	17	10	16
40 - 50 ha	6		7		4	4
Aantal bedr.	33	60	73	42	90	298
Gem. opp.	21,4 ha	18,6 ha	27,1 ha	18,8 ha	20,1 ha	21,5 ha

Van vrijwel alle bedrijven is de gehele oppervlakte cultuurgrond als grasland in gebruik. Gemiddeld wordt het grasland eenmaal gemaaid. Dit gemiddelde maaipcentage (+ 100) verschilt echter sterk naar gebied. Een laag maaipcentage hebben de bedrijven in het Hollands-Utrechts weidegebied (67%) evenals in het Noordhollands weidegebied (86%); in de overige gebieden schommelt het maaipcentage rond 110. Binnen de afzonderlijke gebieden is er geen verschil in maaipcentage tussen grotere en kleinere bedrijven.

In de gebieden met een betrekkelijk laag maaipcentage, evenals in de IJsseldelta, wordt een groter deel van de gemaaide oppervlakte gehooïd. Het inkuilen is in die gebieden van minder betekenis; een deel van de bedrijven kuilt zelfs helemaal niet.

Een belangrijk deel van het grasland ligt niet aaneengesloten bij de bedrijfsgebouwen. Het land bij huis, de z.g. huiskavel, omvat gemiddeld 65% van de totale oppervlakte. Op een derde van de bedrijven ligt meer dan de helft van de oppervlakte niet bij huis. Daar komt nog bij dat volgens 45% van de veehouders de in gebruik zijnde veldkavels "verspreid" tot "zeer verspreid" liggen ten opzichte van de gebouwen. Op een derde van de bedrijven heeft men mede als gevolg van de slechte verkaveling te maken met doorsnijdingen, voornamelijk door verkeerswegen. Bijna 40% van de veehouders vindt dan ook de verbetering van de verkaveling noodzakelijk.

Over de ontwatering is men minder ontevreden: 10% van de veehouders wenst een betere peilbeheersing.

In de 5 jaren voor de enquête had 34% van de veehouders de bedrijfsoppervlakte vergroot, terwijl 60% meer kunstmest ging gebruiken. Mede door deze wijzigingen kon op de helft van de bedrijven de gemaaide oppervlakte worden vergroot. Een gering aantal bedrijven (7%) ging zomerstalvoeding - zij het van bescheiden omvang - toepassen en enkelen gingen over op rantsoenbeweiding.

Met het oog op een goed bestaan in de toekomst zou 34% van de bedrijven volgens de veehouders vergroot moeten worden. Het gaat hier vooral om veehouders met bedrijven beneden 15 ha (tabel 2).

Tabel 2. Door veehouders gewenste wijziging in oppervlakte.

	Perc. veehouders per opp.klasse			Alle veehouders
	< 15 ha	15-25 ha	≥ 25 ha	
Verkleinen		-		-
Gelijke oppervlakte	46	70	76	66
1 - 5 ha meer	5	3	1	3
5 - 10 ha meer	25	6	6	11
10 - 15 ha meer	9	17	10	12
≥ 15 ha meer	15	4	7	8
Aantal veehouders	79	117	102	298

Men wil veelal een aanzienlijke vergroting van de oppervlakte: 20% wenst zelfs minstens 10 ha meer. Van de veehouders met kleinere bedrijven vindt 30% een kleine vergroting al voldoende; 15% wil de bedrijfsoppervlakte echter minstens verdubbeld zien. De vergroting van grotere bedrijven heeft voor het meerdere betrekking op toevoegingen van minstens 10 ha.

De nagestreefde bedrijfsoppervlakte blijkt bij 29% van de veehouders minder dan 20 ha te zijn. Bijna 40% van de veehouders vindt 20-30 ha voldoende en 32% wil meer dan 30 ha cultuurgrond. (Tabel 3 zie blz. 13).

Tabel 3. Gewenste oppervlakte en huidige oppervlakte

Gewenst	Aantal bedrijven waarvan de huidige oppervlakte						Alle bedr.
	< 15 ha	15-20 ha	20-25 ha	25-30 ha	30-40 ha	≥ 40 ha	
< 15 ha	40						40
15 - 20 ha	17	30					47
20 - 25 ha	15	5	51				71
25 - 30 ha	6	7	3	30			46
30 - 40 ha	1	5	11	6	39		62
≥ 40 ha		1	4	6	10	11	32
Aantal bedr.	79	48	69	42	49	11	298

Ten aanzien van de gewenste oppervlakte verschillen de jongere veehouders nauwelijks van de ouderen. Van de jongere veehouders wenst wel een iets groter deel meer dan 40 ha cultuurgrond. De aspiraties van veehouders die alleen werken en van degenen die door hun vrouw bij de werkzaamheden geholpen worden zijn betrekkelijk gering: resp. 57% en 44% neemt genoeg met 20 ha. Veehouders met vreemde arbeidskrachten hebben veelal reeds of streven naar een bedrijf van meer dan 30 ha. Van de overige (gezins)bedrijven ligt de genoemde oppervlakte merendeels tussen 20 en 30 ha.

§ 2. De bedrijfsgebouwen

Meer dan de helft van de gebouwen dateert van voor 1914 w.o. zelfs 13% van voor 1850. Na 1940 is 18% van de boerderijen gebouwd. Op 38% van de bedrijven staan de melkkoeien overwegend in een enkele rij gestald; merendeels zijn dit stallen van het Friese type. Een dubbele rij komt voor op 43% van de bedrijven w.o. 35% met een Hollandse stal. Samengaan van een enkele en een dubbele (dwarse) rij treft men aan in 18% van de bedrijfsgebouwen.

Mede door de relatief geringe naoorlogse bouw in het Fries-Groningse weidegebied hebben de recente gebouwen overwegend het Hollandse staltype.

In het hoofdgebouw kan men op ruim de helft van de bedrijven minder dan 30 koeien stallen, w.o. een vierde waarin nog voor geen 20 koeien ruimte is. Op 24% van de bedrijven kan men 40 of meer koeien stallen. Vooral de stallen die tussen de wereldoorlogen gebouwd werden, o.m. in "de Wouden", zijn overwegend kleiner dan die uit de andere perioden. De stal is duidelijk te klein op 27% van de bedrijven waar men een belangrijk deel van de melkkoeien niet in één stal kan houden.

In de afgelopen 5 jaren had 43% van de veehouders de stalruimte vergroot. Deze vergroting kwam meer voor op de middelgrote en grotere bedrijven.

Aan de veehouders is gevraagd welke veranderingen zij in verband met toekomstige ontwikkeling in de gebouwen noodzakelijk vinden. 46% vindt

een ingrijpende verbetering gewenst. Meestal betreft dit een verbouwing; 17% vindt nieuwbouw nodig. Deze verbeteringen gaan meestal samen met een vergroting van de veestapel. Zo vindt 68% van de veehouders die meer koeien wil houden een verbouwing (41%) of nieuwbouw (27%) gewenst. Van de veehouders met een gelijkblijvende veestapel vindt 19% een verbouwing noodzakelijk.

In totaal wenste 29% van de geënquêteerden een andere inrichting van de stal onder wie 24% die de voorkeur gaf aan een Hollandse stal en 5% - meest veehouders met grotere bedrijven - die een ligboxenstal verkoos.

Van de veehouders met grotere bedrijven wil 39% een verandering van de stalinrichting. Deze wijziging van de stallen is vrijwel geheel beperkt tot bedrijven in het Fries-Groningse gebied, Noord-Holland en "de Wouden" resp. 45%, 39% en 30% van de veehouders in deze gebieden wil een ander staltype.

De gewenste wijzigingen in de stalinrichting worden zowel genoemd in combinatie met verandering van de gebouwen als in de bestaande gebouwen. Naast veranderingen in het staltype bestaat er met name een grote belangstelling voor de verbetering van de mestafvoer.

Tabel 4. Gewenste wijzigingen in gebouwen en stalinrichting

	Aantal bedrijven waarop wordt gewenst			Totaal
	nieuwbouw	verbouwing	in bestaand gebouw	
Ligboxenstal	7	5	4	16
Hollandse stal	29	34	10	73
Doorloopmelkstal	4	7	7	18
Mechanisch uitmesten	25	29	34	88
Drijfmestsysteem	9	15	14	38
Verbetering voeder- opslag	10	2	5	17

Ondanks de moeilijke situatie waarin vele veehouders zich bevinden door de knellende invloed van de huidige stallen heeft slechts 7% van hen plannen om op korte termijn de stallen te verbeteren.

Het ontbreken van plannen tot verbetering wordt door 18% van de veehouders toegelicht met redenen als hoge leeftijd, geen opvolger, wijziging in de planologische situatie, geen beginnen aan, en korte pachttermijn.

In verband met wijzigingen in de gebouwen moet er op worden gewezen dat 44% van de gebouwen wordt gepacht. Met name op de grotere bedrijven komt relatief veel pacht voor. Veelal wordt gepacht van vreemden, hetgeen de veehouder ervan kan weerhouden om in de gebouwen te investeren.

§ 3. De melkveestapel

Op een gering aantal bedrijven - hoofdzakelijk in het Hollands-Utrechtse weidegebied - heeft men naast melkkoeien geen jongvee. Wel houdt men in dit gebied op een aantal bedrijven varkens, terwijl in Noord-Holland en in het Fries-Groningse weidegebied meer schapen op de bedrijven voorkomen. Varkens zowel als schapen treft men in betrekkelijk kleine aantallen aan.

De melkveestapel omvat gemiddeld 29 koeien per bedrijf. De kleinere bedrijven (< 15 ha) hebben gemiddeld 17 koeien, de middelgrote 27 en de bedrijven vanaf 25 ha hebben gemiddeld 40 melkkoeien. Op ruim 20% van de bedrijven heeft men minder dan 20 melkkoeien.

Tabel 5. Gemiddeld aantal koeien per oppervlakteklasse en gebied

	Nrd.-Holl. weidege- bied	Holl. Utrechtse weidegeb.	Fries- Groningse weidegeb.	IJssel delta	"De Wouden"	Alle gebie- den
< 15 ha	15	20	17	14	17	17
15 - 25 ha	25	28	30	24	27	27
≥ 25 ha	39	40	42	36	41	40
Alle bedr.	27	28	36	23	27	29

Het gemiddelde aantal melkkoeien verschilt belangrijk naar gebied; enerzijds het Fries-Groningse weidegebied met meer grotere bedrijven (gemiddeld 36 koeien) en anderzijds de IJsseldelta waar het gemiddelde (23 koeien) zelfs nog belangrijk onder dat van de overige gebieden blijft.

Ook de intensiteit van het graslandgebruik en het houden van relatief weinig ander weidevee zijn - naast de oppervlakte - van invloed op de omvang van de melkveestapel.

Voor alle bedrijven bedraagt de veebezetting gemiddeld 1,76 grootvee-eenheden per ha¹⁾. Op de kleinere bedrijven, waarvan 20% met minder dan 1,6 grootvee-eenheden per ha, heeft men gemiddeld bijna 2 eenheden per ha. De grotere bedrijven hebben een geringere veedichtheid.

(Tabel 6 zie blz. 16).

Binnen de oppervlakteklassen komt een belangrijke spreiding in de veedichtheid voor. Deze hangt o.m. samen met regionale verschillen. De kleinere bedrijven in het Hollands-Utrechtse weidegebied vallen op door een zeer dichte veebezetting, die in de IJsseldelta door een betrekkelijk lage.

1) Voor de omrekening van de veestapel in grootvee-eenheden zie bijlage 2.

Tabel 6. Gemiddelde veebezetting in g.v.e. per ha naar oppervlakteklasse en gebied

	Nrd.-Holl. weidege- bied	Holl.- Utrechtse weidegeb.	Fries- Groningse weidegeb.	IJssel delta	"De Wouden"	Alle gebie- den
< 15 ha	1,86	2,19	1,97	1,60	2,02	1,97
15 - 25 ha	1,78	1,86	1,83	1,61	1,84	1,79
≥ 25 ha	1,68	1,69	1,66	1,58	1,73	1,68
Alle bedr.	1,75	1,97	1,70	1,60	1,79	1,76

In de verhouding melkkoeien-overig rundvee is weinig verschil tussen het gemiddelde voor de oppervlakteklassen; voor alle bedrijven geldt dat men gemiddeld 1,31 grootveeenheid per melkkoe houdt. Wel komen in de klasse kleiner dan 15 ha zowel veel bedrijven voor met weinig als met veel overig vee in verhouding tot melkkoeien. Van alle bedrijven heeft 44% minder dan 1,2 g.v.e./melkkoe, hetgeen betekent dat deze bedrijven voor de aanvulling van hun melkveestapel deels aangewezen zijn op andere bedrijven. Dit dient echter met het oog op seizoeneffecten voorzichtig te worden geïnterpreteerd.

Een hoge veebezetting per ha blijkt op de kleinere bedrijven in het Hollands-Utrechtse weidegebied gepaard te gaan met veel melkkoeien in verhouding tot overig rundvee. In andere gebieden zoals in "de Wouden" en in Noord-Holland wordt deze bezetting bereikt met veel overig (jong) vee.

In de (5) jaren voor de enquête had 55% van de veehouders het aantal melkkoeien - gemiddeld met 7 stuks - vergroot, terwijl 9% hun veestapel had verkleind. De vergroting betekende voor de desbetreffende bedrijven een uitbreiding met ca. 30%.

Een aanzienlijke vergroting van het aantal koeien ging veelal samen met een vergroting van de oppervlakte. Tevens zijn de bedrijven die meer koeien gingen houden sterker vertegenwoordigd bij degenen die meer kunstmest gingen gebruiken.

Tabel 7. Wijzigingen in de voederbasis en in de veestapel

	Percentage van de bedrijven met			Alle bedrij- ven
	Gelijkgebleven veestapel	1-10 koeien meer	≥ 10 koeien meer	
Met oppervlakte- vergroting	15%	46%	63%	37%
Met inzaai grasland	7%	15%	18%	13%
Met meer kunstmest	54%	70%	85%	66%
Aantal bedrijven	96	104	40	240 1)

1) Uitgezonderd de 22 bedrijven waarvan de veestapel verminderde evenals de 36 bedrijven die nog te kort beheerd werden.

Voor een klein aantal bedrijven is de inzaai van grasland van enige invloed geweest op het houden van meer koeien. Een groter gebruik van krachtvoer bleek eveneens meer voor te komen op de bedrijven met een vergrote veestapel.

Op bijna alle bedrijven die met 10 of meer koeien uitgebreid hebben was de stal vergroot; van de bedrijven met een kleinere uitbreiding had 60% de stal vergroot tegen 19% van de bedrijven met een gelijkgebleven veestapel.

Voor al de veehouders jonger dan 50 jaar breidden de veestapel uit (bijna 70%). Van de ouderen was bijna de helft meer koeien gaan houden; een deel van de ouderen, voornamelijk zij die geen opvolger hadden, krompen de veestapel in.

Het niet uitbreiden van de melkveestapel is op een aantal bedrijven mogelijk toe te schrijven aan de reeds grote veestapel of hoge veedichtheid. Het gelijkblijven komt relatief veel voor op grotere bedrijven van jongere veehouders, bij veehouders zonder opvolger, alsmede op kleinere bedrijven met een opvolger. Zowel het arbeidsaanbod als de te kleine oppervlakte en de financieringsmogelijkheden kunnen hierbij een beperkende invloed hebben gehad.

Bijna de helft van de veehouders vindt voor een goed bestaan een uitbreiding van de melkveestapel gewenst; een gering aantal veehouders zou minder koeien willen gaan houden, o.a. omdat men zich meer zou willen gaan toeleggen op varkens- of kippenhouderij.

De gewenste uitbreiding is op 19% van de bedrijven kleiner dan 10 koeien en 29% zou 10 of meer koeien willen gaan houden.

Tabel 8. Gewenste verandering van de veestapel

Huidige veestapel	Aantal bedrij- ven	Waarvan (%) wenst: gelijk te blijven	uit te breiden		vermin- dering
			1-10 meer	≥ 10 meer	
< 20 koeien	65	50	17	32	1
20 - 30 koeien	90	43	23	33	1
30 - 40 koeien	84	50	17	29	3
40 - 50 koeien	44	59	4	37	
≥ 50 koeien	15	66	20	14	
Alle bedrijven	298	50	19	29	2

De nagestreefde veestapel blijkt op 12% van de bedrijven kleiner dan 20 melkkoeien. Doordat men steeds betrekkelijk kleine uitbreidingen noemt zou het aantal bedrijven met 20-40 koeien vrijwel gelijkblijven. De opschuiving betekent wel dat 34% meer dan 40 koeien zou willen in plaats van de momenteel 20% die 40 of meer koeien heeft. Van de veehouders zou 17% meer dan 50 koeien willen houden.

Veehouders van 40-50 jaar staan in iets sterkere mate een vaak flinke vergroting van de melkveestapel voor. Van de jongeren streeft een gerin-

ger aantal vergroting na, o.a. omdat een deel van hen al een betrekkelijk groot aantal koeien heeft. Bij de ouderen is de aanwezigheid van een opvolger van invloed; de veehouders met een opvolger willen een vooral grotere uitbreiding.

Op slechts 19% van de bedrijven kan de gewenste uitbreiding volgens de veehouders op de bestaande oppervlakte plaatshebben. Veelal zijn dit de middelgrote en grotere bedrijven waarop vaak maar weinig koeien meer gewenst worden. Indien men meer dan 10 koeien meer wil gaan houden is meestal vergroting van de oppervlakte noodzakelijk. Oppervlaktevergroting blijkt op vrijwel alle kleinere bedrijven gewenst als men er meer koeien wil gaan houden.

De veehouders die in de afgelopen jaren de veestapel hebben uitgebreid zijn iets sterker voor een verdere uitbreiding dan degenen met een gelijkgebleven veestapel; met name komt dit sterker naar voren onder veehouders met grotere veestapels.

Vergroting van de veestapel wordt relatief veel nagestreefd in "de Wouden" waar 60% van de veehouders meer koeien zou willen gaan houden en weinig in de IJsseldelta en in het Hollands-Utrechtse weidegebied waar ca. een derde vergroting wenst.

De plannen op korte termijn zijn erg verschillend. Zo is 22% van plan meer koeien te gaan houden o.m. om het inkomen te verhogen, in verband met de aanwezige oppervlakte of om een zoon of knecht op het bedrijf van werk te voorzien. De plannen tot vermindering (bij 10% van de veehouders) houden veelal verband met leeftijd, maar ook wel met het te zwaar vinden van het werk.

Conclusies

Bij vergroting van het aantal koeien per bedrijf in de afgelopen jaren bleek dat de intensivering van het graslandgebruik - onder meer door meer kunstmest - naast de oppervlaktevergroting een belangrijke rol heeft gespeeld. Enige verdere uitbreiding van de melkveestapel op de bestaande oppervlakte lijkt voor vele bedrijven in beginsel mogelijk door vergroting van de veedichtheid. Een vergroting tot b.v. gemiddeld 2 g.v.e. per ha zou gemiddeld het aantal koeien op de middelgrote bedrijven en op de grotere bedrijven met ca. 8 kunnen doen toenemen. Gaat men er evenwel vanuit dat alleen op de huiskavel 2 melkkoeien/ha gehouden kunnen worden, dan is er nog nauwelijks enige uitbreiding van het aantal koeien mogelijk.

Naast de vergroting van de veedichtheid is het mogelijk, door relatief minder jongvee en overig vee te gaan houden, om tot een vergroting van de melkveestapel te komen: op ongeveer een kwart van de bedrijven is de jongveestapel meer dan toereikend voor de vervanging van de melkkoeien.

Bij de uitbreiding van het aantal koeien vormen de bedrijfsgebouwen een belangrijk knelpunt. Nu reeds is de stalling van de melkkoeien in 1 gebouw, laat staan in 1 stal, op een aantal bedrijven onmogelijk. Met name op de middelgrote bedrijven met omstreeks 30 koeien doet zich dit

knelpunt voor. Daarnaast brengt de inrichtingswijze van de gebouwen met zich mee dat veel arbeid vereist is voor de veeverzorging. Deze situatie, waarin zowel de oppervlakte, de verkaveling als de gebouwen een knelpunt kunnen vormen, kan er mede de oorzaak van zijn dat een belangrijk deel van de veehouders niets voelt voor uitbreiding van de melkveestapel, niet op korte, maar evenmin op langere termijn. Naast de oudere boeren zonder opvolger, zijn hierbij de jongere die overigens veelal reeds een vrij grote veestapel hebben, vertegenwoordigd.

Volgens de meeste veehouders zou de door hen gewenste vergroting van de melkveestapel via bedrijfsvergroting gerealiseerd moeten worden. Alleen op middelgrote en grotere bedrijven met een relatief kleine uitbreiding van het aantal koeien wordt de huidige oppervlakte als groot genoeg beschouwd.

In relatie met de gewenste melkveestapel moet de stalruimte op ruim de helft van de bedrijven ontoereikend worden genoemd. Dit betreft vrijwel alle veehouders die meer koeien wensen, maar tevens komt een derde van de veehouders die niet of niet verder willen uitbreiden standplaatsen te kort: soms zelfs meer dan 10. Bijna de helft van de veehouders vindt dan ook mede gezien de ouderdom van de gebouwen, een verbouwing of de bouw van een nieuwe stal noodzakelijk.

HOOFDSTUK III

De arbeidsbezetting

§ 1. De huidige arbeidskrachten

De vaste kern van de arbeidskrachten op de melkveehouderijbedrijven wordt hoofdzakelijk gevormd door de veehouders en hun gezinsleden. Op een aantal bedrijven werken eveneens regelmatig de boerin (51%), zoons (31%) en dochters (6%) mee. Soms zijn er nog familieleden aanwezig; meestal is dit de vader van de geënquêteerde en in een aantal gevallen is een broer op het bedrijf werkzaam. Op 15% van de bedrijven waren vaste vreemde arbeidskrachten aanwezig.

Van de veehouders is 26% jonger dan 40 jaar; de leeftijdsklasse 40-50 jaar is ongeveer even groot. Van de veehouders bleek 46% 50 jaar of ouder te zijn. Vanwege de leeftijd (14% is ouder dan 60 jaar) en in een aantal gevallen vanwege het uitoefenen van een nevenberoep - voornamelijk loonwerker of handelaar in agrarische produkten - blijft 23% van de veehouders beneden het equivalent van een volwaardige arbeidskracht.

Voor al van de oudere veehouders - vanaf 50 jaar - heeft een groot aantal geen voortgezet dagonderwijs gevolgd; 47% volgde een of meerdere landbouwcursussen en 33% heeft geen enkele vorm van voortgezet onderwijs gehad. Hoewel van de jongeren - beneden 40 jaar - het aantal dat dagonderwijs w.o. middelbare landbouwschool heeft gevolgd aanmerkelijk groter is, valt het toch op dat 28% van deze categorie het alleen met landbouwcursussen of uitsluitend met lager onderwijs moet doen. Van de jongere boerinnen volgde 30% algemeen vormend onderwijs; bijna een vierde had echter geen andere opleiding dan de lagere school.

Van de boerinnen (93% van de veehouders is gehuwd) werkt 54% regelmatig mee op het bedrijf en verricht 10% incidenteel werkzaamheden; 45% van de boerinnen helpt bij het melken onder wie 12% die altijd en 13% die regelmatig melken. Daarnaast zijn de boerinnen o.m. betrokken bij het voederen en bij het schoonmaken van het melkgereedschap.

De meewerkende zoons, onder wie enkele schoonzons, zijn veelal nog betrekkelijk jong; 45% is jonger dan 20 jaar. Een deel ervan volgt nog een landbouwschool. Ook jonge zoons die een middelbare school volgen, werken regelmatig mee op het bedrijf. Op een deel (6%) van de bedrijven helpt meer dan 1 zoon op het bedrijf. Een aantal van de zoons werkt ook wel buiten het ouderlijke bedrijf; voor sommigen is zelfs het werken op het ouderlijke bedrijf te zien als nevenberoep. Door deze activiteiten, de leeftijd en het volgen van een opleiding kan de bijdrage van de zoons in het arbeidsaanbod op slechts de helft van de bedrijven gelijk worden gesteld aan die van een volwaardige arbeidskracht.

Van de meewerkende zoons op bedrijven waarvan het bedrijfshoofd 50 jaar of ouder is, wordt 70% genoemd als opvolger en van 22% is het al dan

niet opvolgen nog onbekend. De opvolgende zoons hadden veelal een lagere landbouwschool gevolgd of volgden deze opleiding.

Van bedrijfshoofden vanaf 50 jaar had 36% een opvolger, eveneens 36% had geen opvolger en 23% bleek nog niet bekend te zijn met de opvolging, o.a. omdat de kinderen nog te jong waren.

Van de vaste vreemde arbeidskrachten is 70% jonger dan 40 jaar en is slechts 16% de 50 gepasseerd. Een relatief gering aantal (16%) vreemde arbeidskrachten heeft een opleiding gevolgd; veelal betreft het dan wel dagonderwijs. Naar het oordeel van de veehouder is de bekwaamheid van de helft van de betaalde medewerkers niet voldoende. Dit hangt o.m. samen met het niet zelfstandig kunnen werken met machines door een derde van de medewerkers en een vijfde van hen die niet alleen zou kunnen melken. Losse arbeidskrachten, onder wie zowel ouderen als jongeren, worden op 12% van de bedrijven ingeschakeld.

Op een derde van de bedrijven helpen vakantiewerkers mee onder wie de normaal niet meewerkende gezinsleden van de veehouder. Dit meewerken is met name van belang bij de voederwinning, maar tevens blijken de gezinsleden van betekenis als invaller bij arbeidsongeschiktheid of vrije tijd van de veehouder. Op ca. 10% van de bedrijven wordt o.a. hiervoor ook een beroep gedaan op de bedrijfsverzorgingsdienst. Bij werkzaamheden als voederwinning wordt 18% van de veehouders geholpen door mensen van andere bedrijven.

Op basis van de arbeidsbezetting kan 43% van de bedrijven worden beschouwd als eenmansbedrijven: op driekwart hiervan wordt de veehouder geholpen door zijn vrouw en/of dochter. De zoons vormen voor 28% van de veehouders hun belangrijkste steun, terwijl 8% van de veehouders wordt geholpen door familieleden. Op eveneens 8% van de bedrijven bestaat de arbeidsbezetting o.m. uit twee of meerdere bedrijfshoofden of komen meerdere categorieën van arbeidskrachten naast elkaar voor. 13% van de veehouders werkt hoofdzakelijk met vaste vreemde arbeidskrachten.

Een belangrijk aantal (35%) van de veehouders ouder dan 50 jaar werkt alleen of wordt geholpen door hun vrouw. Veelal hebben deze veehouders kleinere bedrijven. Trouwens 60% van de bedrijven kleiner dan 25 ha zijn eenmansbedrijven. Op de overige kleinere bedrijven werken voornamelijk zoons mee. Op de grotere bedrijven treft men vooral vreemde arbeidskrachten, familieleden en zoons aan. Overigens werkt de veehouder op 14% van de grotere bedrijven als enige mannelijke arbeidskracht.

§ 2. De wijzigingen in de arbeidsbezetting

Op 28% van de bedrijven waarop het bedrijfshoofd reeds meer dan 5 jaar aanwezig was, is de arbeidsbezetting belangrijk gewijzigd. Meestal hield deze wijziging verband met het vertrek van een van de arbeidskrachten. Het vertrek betrof voor de helft jongeren (beneden 30 jaar) en slechts een kwart van hen was 50 jaar of ouder.

Volgens de veehouders hield het vertrek van de, in meerderheid vreemde arbeidskrachten, verband met de volgende redenen: verandering

van werkring (20 x), ziekte-leeftijd (12 x), te duur (9 x), gaan meewerken van een zoon (8 x), vertrek familielid (6 x) en veranderingen in bedrijf enz. (7 x).

De nieuwe arbeidskrachten waren voor twee derde zoons en voor een derde vreemde arbeidskrachten.

De wijzigingen in de arbeidsbezetting hadden hoofdzakelijk betrekking op de middelgrote en grotere bedrijven, waarbij op de middelgrote vermindering en op de grotere vermindering en wisseling optrad. Het aantal eenmansbedrijven bleek te zijn toegenomen met 21% tot 48% van de (262) bedrijven die 5 jaar tevoren al aanwezig waren.

In verband met de wijzigingen in de arbeidsbezetting moet nog worden gewezen op de betekenis van het gezin als potentieel waaruit medewerkers worden geput. Zo blijkt in de loop der jaren 20% van de zoons die nu buiten de landbouw werkzaam zijn kortere of langere tijd werkzaam te zijn geweest op het ouderlijke bedrijf. Een belangrijk deel van deze zoons had nog een landbouwschool gevolgd. De opleiding van de huidige jongere zoons wijst echter al sterker in de richting van het algemeen vormend- en het technisch beroepsonderwijs. In nog grotere mate dan door de zoons wordt algemeen vormend onderwijs genoten door de jongere dochters van de veehouders. Deze toenemende oriëntatie van de gezinsleden op niet-agrarische bezigheden kan een verminderde bereidheid tot medewerken op het bedrijf tot gevolg hebben.

§ 3. De opvattingen over de toekomstige arbeidsbezetting

Volgens 56% van de veehouders zou het werk op hun bedrijf - al dan niet na aanpassing - door 1 man gedaan moeten kunnen worden. 42% denkt aan meerdere personen waarvan de helft een zoon noemt en een aantal een zoon of een medewerker nodig heeft; 10% van de veehouders - bijna uitsluitend met grotere bedrijven - noemt in dit verband vreemde arbeidskrachten.

De genoemde arbeidsbezetting sluit in grote lijnen aan bij de aanwezige, behoudens de verwachte toeneming van het aantal eenmansbedrijven van 43% tot ca. 56% voornamelijk als gevolg van vermindering van de arbeidsbezetting op bedrijven met zoons en/of familieleden. Op bijna de helft van de bedrijven met een zoon zal een tweemansbezetting blijven, terwijl op een betrekkelijk gering aantal bedrijven een vervanging van vreemden door een zoon en van een zoon of familielid door een vreemde arbeidskracht verwacht kan worden. Een gering aantal veehouders met een eenmansbedrijf denkt nog aan uitbreiding voornamelijk door een zoon mee te laten werken.

Naar de mening van 71% van de veehouders biedt het werken met gezinsleden meer perspectief dan het werken met betaalde arbeidskrachten. Men vindt nl. dat het gezinsbedrijf goedkoper werkt, maar ook de grotere interesse voor de zaak en de flexibeler arbeidsinzet worden frequent als voordeel genoemd. Een gering aantal (6%) van de veehouders ziet meer in het bedrijf met vreemde arbeidskrachten o.a. vanwege het betere ar-

beidsgebruik en de ontwikkeling naar grotere bedrijven.

Het zijn vooral de veehouders die zelf met gezins- of familieleden werken die het gezinsbedrijf goedkoper vinden. De voordelen van het gezinsbedrijf blijken in gelijke mate door oudere als door jongere veehouders te worden genoemd.

De genoemde opvattingen over het gezinsbedrijf kunnen in sterke mate verband houden met de meningen over de ontwikkeling van de werktijden op de melkveehouderijbedrijven. Volgens het merendeel van de veehouders kunnen namelijk de werkzaamheden op het melkveehouderijbedrijf niet in werktijden worden verricht die men buiten de landbouw kent. Ruim de helft van de veehouders onder wie relatief veel jongeren verwacht dat deze gelijkheid in werktijden nooit gerealiseerd kan worden. Anderzijds denkt 17% van de veehouders dat deze gelijkheid zeker mogelijk is.

In dit verband dient erop te worden gewezen dat de veehouders en hun medewerkers veelal erge lange dagen maken. In de drukste perioden van het jaar, de hooitijd en de voorjaarsperiode waarin de koeien kalven, wordt op de helft van de bedrijven meer dan 14 uur per dag gewerkt. Zelfs in de minst drukke periode is men op ruim 40% van de bedrijven meer dan 10 uur per dag in de weer. Daarbij moet men bedenken dat in de week-ends de verzorging en het melken van het vee op de helft van de bedrijven in totaal meer dan 5 uur per dag vraagt in de weideperiode en volgens eveneens de helft van de veehouders is meer dan 7 uur nodig in de stalperiode. Dooreengenomen blijkt men op de bedrijven met gezinsleden langer te werken dan op de bedrijven met betaalde medewerkers.

Het aantal vrije dagen per jaar is volgens de opgave van veehouders erg gering. Zo heeft een derde van hen in één jaar tijds geen enkele vrije dag gehad en hadden de overigen gemiddeld 8 vrije dagen. Ontevredenheid over de vrije tijd treft men aan onder bijna 40% van de veehouders. Van de veehouders die alleen of met gezinsleden werken is een relatief groter deel tevreden met de hoeveelheid vrije tijd. De ontevreden veehouders willen evenals een deel van de boerinnen die te weinig vrije tijd hebben gehad één dag meer vrij door de week, vakantie óf vrij tijdens de week-ends.

Aan de gebondenheid aan het bedrijf die vrijwel algemeen is en waarvan de mate uiteen loopt van zeer sterk (40% van de veehouders) via vrij sterk naar nogal gebonden, kleven volgens een groot aantal veehouders (65%) geen bezwaren. De meeste veehouders met bezwaren tegen de gebondenheid zien daarvoor een oplossing onder meer door middel van het aantrekken van hulp van buitenaf zoals bedrijfsverzorger en losse arbeiders.

De opvattingen van de veehouders aangaande het gezinsbedrijf worden in belangrijke mate gedeeld door de boerinnen. Boerinnen die zelf meewerken noemen vaker voordelen dan degenen die niet meewerken. Bij de nadelen van het eenmansbedrijf komt de gebondenheid sterk naar voren. Eveneens worden genoemd: het moeten meewerken van de boerin, de te zware belasting van de man, evenals de kwetsbaarheid van het bedrijf bij arbeidsongeschiktheid van de veehouder. De vrouwen van de veehouders met vreemde arbeidskrachten, meewerkende zoons en combinaties van

arbeidskrachten beoordelen het eenmansbedrijf ongunstiger; velen noemen nadelen, weinigen blijken voordelen te kennen.

De boerinnen zijn vrijwel allen van mening dat de boerin op het eenmansbedrijf moet kunnen melken. Momenteel is reeds 45% van de boerinnen meer of minder intensief bij het melken betrokken. Dit meewerken komt ook voor op tweemansbedrijven waarop vreemde arbeidskrachten en combinaties van arbeidskrachten werkzaam zijn. Veelal vinden de boerinnen melken plezierig werk en slechts een deel heeft hiertegen bezwaren. Het regelmatig melken belemmert 30% van de desbetreffende boerinnen bij het uitoefenen van hun huishoudelijke taak.

Conclusies

Hoewel een groot aantal bedrijven een reeds geringe arbeidsbezetting heeft, is een verdere vermindering te verwachten. Vooral de vreemde arbeidskrachten zullen het bedrijf verlaten. Ook van de zoons zal een deel afvloeien; van hen is namelijk een aantal slechts gedeeltelijk op het bedrijf werkzaam.

De ontwikkeling naar een verminderde arbeidsbezetting past bij de opvattingen van een belangrijk deel van de veehouders. Met name vanwege de goedkope arbeidsinzet, kent men meer toekomstkansen toe aan het gezinsbedrijf dan aan het bedrijf met vreemde arbeidskrachten. De kring van de gezinsleden die bij de werkzaamheden op het bedrijf betrokken zijn, blijkt echter steeds kleiner te worden; voornamelijk door de scholing in niet-agrarische richting en het werken van de kinderen buiten de landbouw en op langere termijn tevens door de te verwachten ontwikkeling naar een geringere gezinsgrootte.

De ontwikkeling naar eenmansbedrijven heeft tot gevolg dat aan de boerinnen een belangrijke taak op het bedrijf wordt toebedeeld; de meeste boerinnen zijn zich hiervan bewust.

De verdere vermindering van de arbeidsbezetting - waardoor vooral op de kleinere bedrijven de veehouders alleen of door hun vrouw geholpen de werkzaamheden op hun bedrijf moeten verrichten - heeft mede tot gevolg dat de kansen op opvolging sterk verminderd zijn. Overneming door een vreemde van deze veelal achterop geraakte bedrijven zal (dan ook) niet (meer) aantrekkelijk zijn.

De onzekerheid t.a.v. de opvolging, bij 28% van de veehouders boven 50 jaar, kan eveneens op de kleinere bedrijven een stagnatie in de ontwikkeling van het bedrijf tot gevolg hebben.

HOOFDSTUK IV

De veldwerkzaamheden

§ 1. De voederwinning en graslandverzorging

Bij de veldwerkzaamheden maakt 79% van de veehouders gebruik van een trekker. 35% van de veehouders werkt met paarden; de helft van deze veehouders heeft tevens een trekker.

Voor de hooioogst heeft het grootste deel van de veehouders eenvoudige hooibouwwerktuigen zoals een maaimachine, een hooischudder en een harkkeerder. Op een belangrijk deel van de bedrijven kan men de werkzaamheden maaien, schudden en harken geheel of grotendeels zelf verrichten. Waar de desbetreffende machines ontbreken schakelt men bijna steeds de loonwerker in. In slechts enkele gevallen werkt men samen. Het opraappersen blijkt bij uitstek het werk te zijn van de loonwerker: nl. 85% van de desbetreffende veehouders laat dit door de loonwerker doen. Het laden en in mindere mate het lossen van het veelal geperste hooi en van het kuilgras wordt op een belangrijk deel van de bedrijven nog geheel of grotendeels in handwerk gedaan. Indien er mechanisch wordt geladen geschiedt dit vrijwel steeds door de loonwerker.

Bij het lossen kan men in grotere mate dan bij het laden gebruik maken van eigen materieel: 45% van de veehouders heeft een transporteur, 25% heeft een hooikanon en 12% heeft een hijsinrichting. Een hooiventilator wordt door 43% van de veehouders gebruikt.

Het uitrijden van stalmest over het grasland - in totaal op 83% van de bedrijven - wordt op bijna de helft van de desbetreffende bedrijven aan de loonwerker overgelaten. Anderen doen dit hoofdzakelijk in handwerk of hebben hiervoor eigen apparatuur; 26% van de veehouders heeft een zelflossende wagen.

Voor het gierrijden en het verspreiden van mengmest gebruikt men hoofdzakelijk eigen tanks; op 14% van de bedrijven heeft men een mengmesttank. Kunstmest strooien doet ca. 80% van de veehouders met een eigen en 6% met een gezamenlijke strooier.

Het schoonhouden van de sloten is voor ca. de helft van de bedrijven handwerk; 28% van de veehouders heeft hiervoor een machine en 10% schakelt de loonwerker in. Begreppelen van het grasland wordt in hoofdzaak door de loonwerker (38%) of met de hand gedaan (18%). Vooral op de kleinere bedrijven verricht men een belangrijk deel van de graslandverzorging met de hand. Het loonwerk heeft in deze werkzaamheden gemiddeld een groter aandeel dan in de voederwinning.

Als gevolg van het met de hand o.m. laden en lossen van het ruwvoer, het mestrijden en het reinigen van sloten en greppels op een groot aantal bedrijven wordt ca. 16% van de veldwerkzaamheden in handwerk verricht 1).

1) Voor de waardering van de werkzaamheden is gebruik gemaakt van bewerkingseenheden (zie hiervoor bijlage 2).

Dit aandeel dat binnen de oppervlakteklassen sterk uiteenloopt ligt voor de kleinere bedrijven dooreengenomen belangrijk hoger, nl. op 25%. Eveneens wordt op de bedrijven met meewerkende zoons gemiddeld iets meer in handwerk gedaan. Het aandeel van de eigen machines - gemiddeld 55% - is als geheel voor de grotere bedrijven belangrijk hoger dan voor de kleinere.

Verschillen doen zich echter ook voor binnen de oppervlakteklassen - tussen de gebieden - waarbij in het Fries-Groningse weidegebied en in "de Wouden" veel gebruik gemaakt wordt van eigen machines vooral in verhouding tot het gebruik in Hollands-Utrechts weidegebied. Dit kan samenhangen met het meer voorkomen van eenmansbedrijven die overwegend weinig gebruik van eigen machines maken. Op deze bedrijven maakt men veel gebruik van de loonwerker. Gemiddeld wordt 25% van de werkzaamheden door de loonwerker verricht; op de grotere bedrijven is 17% voor rekening van de loonwerker.

Een relatief laag aandeel van het loonwerk treft men aan op de bedrijven met meewerkende zoons. Op de bedrijven met zoons bespaart men blijkbaar op het loonwerk door meer in handwerk te doen.

Het aandeel van het samenwerken in combinatie is voor elke oppervlakteklasse gering. Jongere veehouders werken iets meer samen dan oudere.

Gemeenschappelijk bezit van machines komt op 24% van de bedrijven voor. Veelal heeft men slechts één - merendeels eenvoudige machine zoals een kunstmeststrooier of een slootreinigingsapparaat - in gemeenschappelijk bezit. Duurdere machines en met name machines voor de voederwinning heeft men in maar weinig gevallen gezamenlijk. Wel maakt ruim 20% van de veehouders gebruik van machines van andere veehouders; met name trekkers, maar ook opraapwagens, hooischudders en dergelijke, worden van andere boeren betrokken.

§ 2. De veranderingen in de mechanisatie

In de afgelopen (5) jaren is het gebruik van eigen machines bij de voederwinning op ca. 30% van de bedrijven toegenomen. Deze toeneming hield o.m. verband met de aanschaf van een trekker, maar ook van harkkeerders, hooislepen, opraapwagens, hooikanonnen en ventilatoren.

De uitbreiding van het machinepark ging op ca. een derde van de desbetreffende bedrijven gepaard met een vermindering van het loonwerk. Op een gering aantal bedrijven nam het loonwerk terzelfder tijd nog toe en op de overige bedrijven bleef de situatie t.a.v. het loonwerk ongewijzigd. Als redenen voor het meerdere gebruik van eigen machines worden in hoofdzaak genoemd: het sneller werken en de betere kwaliteit van het hooi (o.a. door een ventilator). Anderen vonden het werken met eigen machines goedkoper of werden er onafhankelijker door. Voor een rela-

tief groot aantal veehouders werd de aanleiding tot een groter gebruik van eigen machines gevormd door de aanschaf van een trekker, de daling van de arbeidsbezetting of de vermindering van de samenwerking.

Het gebruik van eigen machines was voornamelijk toegenomen op de grotere bedrijven, terwijl op een aantal kleinere en middelgrote bedrijven een vermindering optrad. Deze vermindering werd voor een belangrijk deel opgevangen door een uitbreiding van het loonwerk; in totaal nam het loonwerk op ca. 30% van de bedrijven toe.

Het meerdere gebruik van de loonwerker bij de voederwinning vond in de helft van de gevallen plaats wegens arbeidsbesparing. Daarnaast werd hiervoor aangevoerd het goedkopere werken, de kwaliteit onder andere van het kuilvoer en de gemakkelijker opslag van het (geperste) hooi. Een aantal veehouders ging vanwege de daling van de arbeidsbezetting, de minder goede gezondheid en de hoge leeftijd meer gebruik maken van de loonwerker. Bij anderen hield het meerdere loonwerk bij het hooien o.m. verband met de grotere bedrijfsomvang.

Weinig veehouders (5%) hadden de samenwerking bij de voederwinning uitgebreid, terwijl in dezelfde periode de samenwerking op een iets kleiner aantal bedrijven weer was verminderd. Fluctuaties in de samenwerking blijken ook uit het feit dat in het verleden in totaal 9% van de veehouders wel eens machines in gemeenschappelijk bezit heeft gehad. Vanwege het verlangen naar een grotere zelfstandigheid en o.a. vanwege de beëindiging van het bedrijf door een van de partners had men deze samenwerking beëindigd.

In de verzorging van het grasland hebben zich eveneens veranderingen voorgedaan. Zo was o.m. 13% van de veehouders - meestal met grotere bedrijven - meer gebruik gaan maken van eigen machines bij het mest uitrijden. Een aantal veehouders had hiervoor een mengmesttank aangeschaft terwijl anderen een mestverspreider in gebruik hadden genomen.

16% van de veehouders merendeels met kleinere en middelgrote bedrijven had de loonwerker ingeschakeld bij het mest uitrijden. De hulp van de loonwerker werd o.m. ingeroepen wegens leeftijd en gezondheid, daling van de arbeidsbezetting, maar eveneens om minder werk te hebben of om het gemakkelijker te krijgen. Als overige redenen voor een wijziging in het mest uitrijden werden genoemd het goedkoper werken en de geringe afhankelijkheid. De eerder genoemde arbeidsorganisatorische redenen zijn echter van overwegende betekenis.

In de wijze van sloten reinigen had 32% van de veehouders verandering aangebracht. In bijna de helft van deze gevallen had men daarvoor een eigen machine aangeschaft, op 38% van de bedrijven werd de loonwerker hiervoor ingeschakeld en op 13% hield de wijziging verband met de gezamenlijke aanschaf van machines.

De arbeids- en tijdsbesparing is de belangrijkste reden tot mechanisering van het sloten reinigen. Daarnaast vond men mechanisering o.m. gemakkelijker of hield deze verband met de vermindering van de arbeidsbezetting, met de gezondheidstoestand van de veehouder of met de aanschaf van een trekker.

§ 3. De te verwachten mechanisatie

Voor de toekomst vindt 52% van de veehouders een wijziging in het gebruik van machines bij de veldwerkzaamheden gewenst. In hoofdzaak denkt men dan aan de vergroting van de eigen mechanisatie (28%), die in enkele gevallen zou moeten worden gecombineerd met meer loonwerk en samenwerking of uitsluitend aan loonwerk (14%).

Van de veehouders met kleinere en middelgrote bedrijven geeft een groter aantal de voorkeur aan loonwerk. De veehouders met grotere bedrijven noemen meer de samenwerking.

De jongere veehouders die naar verhouding wat meer verandering in de mechanisatie willen, geven de voorkeur aan de eigen mechanisatie en aan de samenwerking met collega's.

Een klein aantal veehouders is van plan in de komende jaren de methode van voederwinnen te veranderen. Enerzijds is er belangstelling voor meer geperst hooi terwijl anderen meer in de richting van los hooi willen gaan, o.a. vanwege het gebruik gaan maken van de opraapwagen. Een aantal veehouders wil verbetering brengen in de hooiverwerking, o.m. door de aanschaf van een hooikanon, een ventilator of door intensiever te gaan schudden.

De verwachte wijzigingen bij het inkuilen houden eveneens verband met het gebruik gaan maken van de opraapwagen welke zich leent voor het gaan maken van rijkuilen, andere veehouders hebben hun belangstelling gericht op de pakjeskuil.

Het gebruik van eigen machines bij de voederwinning zal volgens 13% van de veehouders gaan toenemen. Een uitbreiding welke op ruim de helft van de desbetreffende bedrijven ten koste zal gaan van het loonwerk. Voor de grotere eigen mechanisatie voert men in hoofdzaak aan het sneller werken, maar ook het goedkoper en onafhankelijker werken worden genoemd.

Ongeveer 12% van de veehouders gaat de loonwerker meer inschakelen bij de voederwinning. Een aantal van deze veehouders zal het gebruik van eigen machines dan verminderen. Men denkt de loonwerker meer te gaan gebruiken om arbeidsbesparing te verkrijgen vanwege de kosten, maar ook in verband met de hoge leeftijd en gezondheidstoestand van de veehouder en vanwege een verwachte daling van de arbeidsbezetting.

Slechts weinig veehouders denken aan vergroting van de samenwerking. Eveneens verwachten weinig veehouders uitbreiding van het gebruik van de werktuigencoöperatie. Over samenwerking bij de veldwerkzaamheden lopen de meningen van de veehouders sterk uiteen. Bij het hooien heeft de samenwerking met andere veehouders slechts op 8% van de bedrijven tot goede ervaringen geleid. Van de overige veehouders vindt het merendeel dat aan de samenwerking belangrijke nadelen zijn verbonden, men vindt nl. dat samenwerking bij het hooien een bron van onenigheid vormt omdat ieder bij goed weer zelf wil hooien, of tot te veel verplichtingen kan leiden. Een deel van de veehouders vindt dat onder bepaalde voorwaarden b.v. gelijke partners wel samenwerking mogelijk is. Anderen zijn van mening dat men deze werkzaamheden zelf - meest op grotere bedrijven - of met hulp van de loonwerkers moet kunnen verrichten. 17%

van de veehouders wijst samenwerking bij het hooien zonder meer af.

De jongere veehouders willen het hooien meer zelf doen of met hulp van de loonwerker, een relatief groot aantal zou onder voorwaarden willen samenwerken. Het afwijzen van samenwerking komt meer voor onder de veehouders met meewerkende gezinsarbeidskrachten, m.n. zoons. De meeste positieve reacties komen van de veehouders met eenmansbedrijven; kennelijk speelt de noodzaak tot samenwerking een grote rol.

De samenwerking bij het inkuilen wordt veel gunstiger beoordeeld dan bij het hooien; 20% van de veehouders heeft goede ervaringen met deze samenwerking of noemt eraan verbonden voordelen, en een geringer aantal verklaart zich tegen. Vooral de jongere veehouders staan positiever tegen het samen inkuilen. Opvallend is dat een deel van de veehouders met goede ervaringen bij het inkuilen afwijzend staat tegen samenwerking bij het hooien.

Het uitrijden van de mest vindt een belangrijk aantal veehouders het werk voor de loonwerker of men vindt dat men het zelf moet kunnen doen. Een groot aantal veehouders (29%) ziet niets in samenwerking, o.a. vanwege de verplichtingen, en ongeveer een vierde zou willen samenwerken of heeft hiermede goede ervaringen.

Het schoonmaken van de sloten blijkt zich beter voor samenwerking te lenen. Naast degenen - vooral jongeren - die dit werk zelf zouden willen doen en zij die daarvoor de voorkeur geven aan de loonwerker is er een belangrijke categorie veehouders die hierbij samenwerking mogelijk acht.

Conclusies

Op de melkveehouderijbedrijven wordt nog een belangrijk deel van de veldwerkzaamheden in handwerk verricht. Met name is dit het geval op de bedrijven met een relatief arbeidsoverschot. De mechanisatie met eigen machines is op de grotere bedrijven van betekenis, o.a. dank zij de ontwikkelingen in de voederwinning (opraapwagens) en de aanschaf van mestverspreiders, mengmesttanks en slootreinigingsapparaten; de eenvoudigere werktuigen treft men op het merendeel van de bedrijven aan.

Op een deel van de bedrijven heeft de recente eigen mechanisering het loonwerk vervangen; op andere bedrijven o.a. met meewerkende zoons gaat men direct van handwerk over op eigen machines.

Het loonwerk heeft op de kleinere bedrijven terrein gewonnen ten koste van het gebruik van eigen materieel. Uit de redenen voor de toeneming van het loonwerk blijkt dat men evenwel ook rechtstreeks handenarbeid vervangt door loonwerk waarbij de omstandigheden (de verminderde arbeidsbezetting en de zwakke gezondheid) de aanleiding vormden.

De samenwerking bij de veldwerkzaamheden, die een geringe omvang heeft, zal blijkens de meningen van de veehouders slechts op een gering aantal (eenmans)bedrijven en dan nog alleen voor bepaalde werkzaamheden worden gerealiseerd. Uit de ervaringen van de afgelopen jaren blijkt dat men bij het gebruik van nieuwe werktuigen wel een beroep wil doen op een collega om diens werktuigen te gebruiken. Het gemeenschappelijk bezit is slechts van geringe omvang. De jongere veehouders verkiezen het eigen

bezit van de werktuigen, terwijl de ouderen hun toevlucht zoeken bij de loonwerker.

HOOFDSTUK V

Het melken en veeverzorgen

§ 1. De huidige werkwijze

Op de meeste bedrijven (91%) wordt machinaal gemolken. Ruim de helft van de veehouders gebruikt hierbij 2 apparaten waarbij dan ook een tweede persoon - zoon, familielid of knecht - wordt ingeschakeld. Een deel van de veehouders (16%) melkt echter alleen met 2 apparaten en een zelfde aantal werkt met 1 apparaat. Van de veehouders met een eenmans-bedrijf wordt een deel bij het melken geholpen door hun vrouw.

Het melksysteem blijkt samen te hangen met het aantal koeien. Bij systeem $P_1 A_1$ 1) heeft men gemiddeld 20 koeien. De bedrijven met 2 apparaten ($P_1 A_2$ en $P_2 A_2$) hebben gemiddeld 30 koeien en het systeem $P_2 A_3$ vindt toepassing op de bedrijven met gemiddeld 40 melkkoeien. Op een gering aantal bedrijven met een grote melkveestapel heeft men een melkleiding, een doorloopmelkstal of een melktank en worden per persoon met meer dan 2 apparaten gewerkt.

Het merendeel (72%) van de veehouders melkt in de weideperiode aan een weidewagen of heeft, zoals een klein deel, een meer of minder goed ingerichte melkplaats. Op 28% van de bedrijven kan men ook gedurende de weideperiode op stal melken.

Door 28% van de veehouders die machinaal melken wordt met de melk-machine nagemolken; enkelen melken in het geheel niet na en anderen slechts een deel van de koeien of gedurende een bepaalde periode. Het zijn meestal bedrijven waar een man met meerdere apparaten werkt ($P_1 A_2$, $P_1 A_3$, $P_2 A_3$) waarop men ook machinaal namelkt. Toepassing van machinaal namelken gaat niet gepaard met verschillen in het aantal koeien per systeem. De arbeidsbezetting van de bedrijven waarop men met de machine namelkt wordt relatief meer gevormd door veehouders die met familieleden en combinaties van arbeidskrachten werken, hetgeen veelal de jongere veehouders zijn.

In verband met de stalwerkzaamheden is het van belang dat het hooi op het merendeel van de bedrijven in een tas in het hoofdgebouw wordt opgeslagen. Een derde van de bedrijven, voornamelijk in het westen van het land en in de IJsseldelta, heeft een hooiberg in gebruik. Afhankelijk van de plaats van de hooiopslag wordt langs de zolder via luiken gevoerd of langs de voergang 2). Het kuilvoer wordt meest in grondkuilen bewaard

- 1) Dit is een combinatie van het aantal personen (P) en het aantal gebruikte apparaten (A).
- 2) In verband met de wijze van voederen en van de voederopslag is van belang dat 42% van de bedrijven uitsluitend geperst hooi voedert; in de gebieden waar veel hooibergen voorkomen is los hooi van betekenis. Tevens kuilt 46% uitsluitend voorgedroogd gras en 18% kuilt warm; de pakjeskuil is van geringe betekenis.

en op bijna 30% van de bedrijven, vooral in het westen van het land, heeft men een of meer silo's in gebruik.

Het krachtvoer wordt in verschillende vormen aan de koeien verstrekt. Bijna 30% van de veehouders geeft alleen maar krachtvoer in de vorm van droog meel; 17% voert uitsluitend koeken en 10% maakt vooraf een brij. Anderen geven het krachtvoer in meerdere vormen zoals koeken en droge vorm (17%), droge vorm en brij (10%) en droge vorm, brij en koek (10%). Bij het transport in destal gebruikt 44% van de veehouders een rijdende voerbak, terwijl 38% met emmers werkt.

Het uitmesten van de stallen moet op de meeste (68%) bedrijven nog geheel met de kruiwagen worden gedaan. Op een aantal bedrijven past men een beperkte werkbesparing toe door de dunne mest in een put te schuiven en alleen de stromest per kruiwagen af te voeren. Op slechts 8% van de bedrijven heeft men de mestafvoer gemechaniseerd en op 5% is de stal ingericht voor drijfmest. De mechanische grupreiniging heeft enige verbreiding gevonden in het Fries-Groningse en het Noordhollandse weidegebied, terwijl het drijfmestsysteem voornamelijk ingang heeft gevonden in de andere gebieden waar men ook het schuiven van dunne mest in een put toepast.

Aan de veehouders is gevraagd hoeveel tijd gemiddeld voor het verrichten van de dagelijks terugkomende verzorgingswerkzaamheden op hun bedrijf nodig is 1).

Door de opgegeven gemiddelde tijdsduur te betrekken op het aantal grootveeëenheden verkrijgt men de verzorgingstijd per grootveeëenheid. In de weideperiode blijkt de verzorgingstijd gemiddeld 10 minuten te bedragen. Op de kleinere bedrijven heeft men dan echter gemiddeld per grootveeëenheid tweemaal zoveel tijd nodig als op de grotere waar men met bijna 7 minuten kan volstaan.

De lengte van de verzorgingstijd wordt ook beïnvloed door het melksysteem. Bedrijven waarop per man met meer dan 1 apparaat wordt gewerkt (P_1A_2 , P_1A_3 , P_2A_3) hebben gemiddeld een korte verzorgingstijd. Hierbij moet worden opgemerkt dat de verhouding tussen het aantal melkkoeien en het aantal v.a.k. per bedrijf tevens van invloed is. Speciaal op de middelgrote en grotere bedrijven leidt een groot aantal koeien per man tot een korte verzorgingstijd.

Gemiddeld hebben de bedrijven in het Fries-Groningse weidegebied en in "de Wouden" een belangrijk kortere verzorgingstijd dan die in de overige gebieden.

Ten opzichte van de weideperiode is de verzorgingstijd in de stalperiode belangrijk langer; gemiddeld 14 minuten. De verschillen tussen grote en kleine bedrijven blijken ook in de stalperiode te bestaan; de verzorgingstijden zijn gemiddeld resp. 10 en 19 minuten.

1) Tot deze dagelijks terugkerende werkzaamheden behoren naast melken, voeren, uitmesten en melkgerei schoonmaken ook eventueel andere strikt noodzakelijke werkzaamheden; deze moeten dus ook tijdens de week-ends worden verricht.

De verschillen in verzorgingstijd hangen ook samen met de wijze van uitmesten. De bedrijven die het drijfmeststelsel toepassen en die mechanisch de grup reinigen hebben een verzorgingstijd die belangrijk korter is (ca. 9 minuten).

De eerder vermelde verschillen tussen de gebieden, waarbij het Fries-Groningse weidegebied en "de Wouden" lager liggen, blijken eveneens voor de stalperiode van soortgelijke aard.

§ 2. De veranderingen in melken en vee verzorgen

Een groot aantal veehouders is al een aantal jaren geleden overgegaan op machinaal melken. Als reden voor deze overgang werd veelal genoemd de arbeids- en tijdsparing. Bij een belangrijk deel werd overgegaan op machinaal melken als gevolg van het niet meer melken door gezins- of familieleden. Andere veehouders waren door de vergroting van de melkveestapel op machinaal melken overgegaan.

Vrijwel dezelfde redenen werden genoemd door de veehouders die eveneens met de machine namolken. Ook bij deze overgang blijkt de betekenis van het wegvallen van de gezinsleden en met name van de boerin voor de uitvoering van de werkzaamheden. Omdat echter tevens blijkt dat namelken met de machine gemiddeld niet tot meer koeien per melksysteem heeft geleid, en omdat tevens de arbeidsbesparing een van de belangrijkste redenen voor het machinaal namelken is, zou men zich kunnen afvragen of het machinaal namelken op zich steeds tot tijdsparing leidt. Men vindt, zoals velen zich uitdrukken, deze wijze van namelken gemakkelijker.

In de laatste (5) jaren voor de enquête was de oppervlakte die gemaaid werd op 47% van de bedrijven toegenomen. Een steeds groter deel van de gemaaide oppervlakte werd ingekuuld. Volgens 37% van de veehouders is op hun bedrijf de verhouding waarin gehooid en gekuuld wordt gewijzigd en wel voor bijna twee derde in de richting van meer kuilvoer en minder hooi.

Voor de wijziging ten gunste van het kuilvoer worden o.m. genoemd de geringere afhankelijkheid van het weer (26 x), de te kleine bergruimte (16 x) en de hogere opbrengst (11 x).

In hoofdzaak worden dus redenen genoemd waaruit blijkt dat het belang van een goede voederwinning voorop staat. Voor het grotere aandeel van het hooi wordt daarentegen vrijwel alleen de vergemakkelijking van de werkzaamheden in de stal genoemd. De indruk wordt verkregen dat een eventuele verdere verlichting van de werkzaamheden tijdens de voederwinning, waarbij vooral de opraapwagen een rol speelt, een verzwaring van de werkzaamheden in de winter tot gevolg kan hebben. Onder andere kan hierbij gedacht worden aan het in toenemende mate los binnen gaan halen van het hooi en de plaatsing van rijkuilen op enige afstand van de gebouwen waardoor een tussenopslag van het voer nabij de stallen nodig kan zijn. Deze factoren kunnen met name een rol spelen als er geen bijkomende mechanisatie in de stallen is aan te brengen. Vanwege de inrichting en de verdeling van de melkkoeien over meerdere stallen kan

echter op vele bedrijven geen vergemakkelijking van het voeren plaats-hebben.

§ 3. De te verwachten wijze van melken en veever-zorgen

In de wijze van melken moet volgens 43% van de veehouders in de toekomst verandering worden gebracht.

Op 33% van de bedrijven waarop machinaal werd gemolken en waarop nog geen melkleiding was, wenste men een leiding en op 23% van de overeenkomstige bedrijven wenste men een tank. Van de veehouders met een bedrijf groter dan 25 ha vindt 44% een leiding noodzakelijk, evenzo vindt 34% van deze veehouders een tank gewenst.

De belangstelling voor de melkleiding en de tank blijkt groter op de bedrijven waarop men met meer dan 1 apparaat per man werkt.

Tabel 9. Huidig melksysteem en gewenste wijzigingen

	Aantal bedrijven						
	Totaal	met		zonder		waarvan wenst	
		leiding tank		leiding tank		leiding tank	
P ₁ A ₁	51			51	51	25%	18%
P ₁ A ₂	49			49	49	33%	24%
P ₂ A ₂	109			109	109	30%	21%
P ₂ A ₃	35			35	35	39%	27%
Overige systemen	28	6	2	22	26	50%	33%
Totaal	272	6	2	266	270	33%	23%

Een grote belangstelling voor de melkleiding bestaat bij de veehouders in het Fries-Groningse weidegebied van wie 47% een leiding wenst. Deze percentages liggen in het Hollands-Utrechtse weidegebied (25%) en in de IJsseldelta (28%) aanmerkelijk lager.

Tussen de leeftijdsklassen was geen verschil in opvatting ten aanzien van het invoeren van een melkleiding. Wel hadden de jongere veehouders een iets grotere belangstelling voor het melken in een doorloopmelkstal. Deze belangstelling was echter in het algemeen zeer gering. Slechts 7% van de veehouders vond voor hun bedrijf een doorloopmelkstal vereist. Slechts een gering aantal veehouders achtte een ligboxenstal noodzakelijk. Blijkbaar wenste men vast te houden aan het melken op de stand. De wensen ten aanzien van het melken omvatten, naast de melkleiding en tank, het melken met meer apparaten per man op 5% van de bedrijven waar het systeem P₁ A₁ of P₂ A₂ werd toegepast. Enkele veehouders noemden het gaan namelken met de machine, het gaan melken op stal in

de zomer, terwijl de helft van de veehouders die nog met de hand melken in de toekomst voor hun bedrijf het gebruik van een melkmachine gewenst vond.

De realisering van de genoemde wijzigingen in het melken zal nog wel even op zich laten wachten gezien het geringe aantal veehouders met plannen die men op korte termijn zou gaan uitvoeren. De plannen betroffen onder meer de aanleg van een melkleiding waaronder 7 met eveneens een tank. Een klein aantal had plannen voor de bouw van een doorloopmelkstal (6); enkelen overwogen het machinaal gaan melken en eveneens enkelen wilden op stal gaan melken.

Het ontbreken van plannen om wijzigingen aan te brengen in de wijze van melken kan o.a. verband houden met opvattingen van de veehouders over de wijze van melkvee houden en in het bijzonder met betrekking tot het machinaal namelken.

De meningen van de veehouders die niet machinaal namolken waren vrijwel uitsluitend negatief. Het vaakst werd hierbij genoemd het ontbreken van controle en de daling van de melkproductie. Gewezen werd eveneens op de vereiste melkbaarheid van de koeien en zij het in mindere mate op de vereiste bekwaamheid van de melker.

De veehouders die machinaal namolken kenden daaraan veelal arbeidsorganisatorische voordelen toe zoals arbeidsbesparing, tijdsbesparing en dergelijke. In sterkere mate dan door degenen die niet machinaal namolken werd door hen gewezen op de vereiste melkbaarheid van de koeien en op omstandigheden die bepalend zijn voor het resultaat.

Vermindering van de werkzaamheden bij het melken is onder meer nodig omdat een deel (11%) van de veehouders het bezwaarlijk vindt om iedere ochtend en avond te moeten melken. Het zijn in iets grotere mate de veehouders die geheel alleen of met gezinsleden (zoons) of familieleden werken die deze gebondenheid als een bezwaar noemen.

Tabel 10. Veehouders met bezwaren tegen melken

Bezwaren melken:	Veehouders in % per arb.bezettingstype					Alle veehouders	
	Bedrijfshoofd						
	+	+	+	+	+		
	alleen	vrouw	zoon	vreemden	familie	combinatie	
's ochtends en							
's avonds	18	9	14	8	16	4	11
op zondagen	24	16	23	33	33	12	22
Aantal veehouders	34	95	83	38	24	24	298

Het moeten melken op zondagen wordt door 22% van de veehouders bezwaarlijk genoemd. Bij de veehouders die met vreemde arbeidskrachten en familieleden werken ligt dit percentage hoger.

Aan de veehouders is gevraagd wat zij vinden van samenwerking met andere veehouders waarbij men bijvoorbeeld door beurtelings over en weer te melken op zondagen meer vrij zou kunnen krijgen. 15% van de veehouders is tegen een dergelijke samenwerking, terwijl 39% deze samenwerking onmogelijk acht onder meer omdat één man niet meer dan de eigen veestapel kan verzorgen. Een belangrijk aantal (19%) vindt een dergelijke oplossing ongewenst omdat men het vee niet aan vreemden toevertrouwd, of in geval van nood toch de voorkeur geeft aan de bedrijfsverzorgingsdienst. Anderen (15%) zouden onder bepaalde voorwaarden - zoals bij geschikte partners, een goede verkaveling of een gelijke bedrijfsgrootte - tot een dergelijke samenwerking willen overgaan. Slechts 9% van de veehouders vindt de samenwerking zonder meer gewenst, nuttig of mogelijk. Blijkbaar geeft men de voorkeur aan een regelmatige belasting op de zondagen in plaats van af en toe vrij en af en toe 2 veestapels te moeten verzorgen.

Tabel 11. Mening samenwerking tijdens week-end

	Veehouders in % per arb.bezettingstype						Alle veehou- ders
	bedrijfshoofd						
	alleen	+	+	+	+	+	
		vrouw	zoon	vreem- den	fa- milie	combi- natie	
Op tegen	3	15	19	16	21	13	15
Kan niet	56	40	33	37	46	25	39
Ongewenst-andere oplossing	20	17	22	24	8	25	19
Onder voorwaarden	6	17	14	18	12	21	15
Gewenst-nuttig- mogelijk	9	6	11	5	13	8	9
Overige uitspraken	6	5	1			8	3
Aantal veehouders	34	95	83	38	24	24	298

De alleen werkende veehouders wijzen vnl. op de moeilijkheden bij de uitvoering van een eventuele samenwerking; slechts een gering aantal van hen ziet deze samenwerking als gunstig of zou onder voorwaarden willen samenwerken.

Van de veehouders met meewerkende zoons als wel van de veehouders met meewerkende familieleden heeft een belangrijk deel een negatief oordeel over het werken tijdens het week-end op elkaars bedrijf. Een ander-kleiner-deel denkt er echter positiever over. In het kader van o.m. eventuele samenwerking bij het melken is het van belang dat 43% van de veehouders het noodzakelijk vindt dat dezelfde melker steeds dezelfde

koeien melkt. Als redenen voor deze noodzaak noemde men:

het over en weer wennen van melker en koe	: 85 x
de hogere melkopbrengst	: 16 x
de betere controle op de koeien	: 15 x
het rustiger zijn van de koeien	: 8 x
het vlotter melken	: 4 x
overige redenen	: 2 x

De opvattingen van de veehouders blijken niet te verschillen met de leeftijd. Gezien deze opvattingen is het niet te verwonderen dat slechts een gering (7%) aantal veehouders samenwerking in een gemeenschappelijke stal b.v. in ruilverkavelingsverband aantrekkelijk vindt. Een meerderheid nl. 70% zou hier nooit aan mee willen doen, 28% twijfelde en 4% had hierover geen mening.

Voor de toekomst wenst een groot aantal veehouders een wijziging van de gebouwen en/of een wijziging van de stalinrichting. In het kader van deze wijzigingen wenst 7% van de veehouders een verbetering van de voederopslag.

Conclusies

Bij het melken is op de meeste bedrijven behoudens de aanschaf van een melkmachine weinig verandering opgetreden; meestal melkt men met 1 apparaat per man en wordt met de hand nagemolken. Er is slechts een gering aantal bedrijven dat is ingericht om, o.a. met een doorloopmelkstal, een groot aantal koeien per man te kunnen melken.

De nog weinig gemechaniseerde wijze van werken, welke ook blijkt uit het uitmesten met de kruiwagen heeft tot gevolg dat de verzorging van de veestapel veel tijd vraagt; bijgevolg moet ook tijdens de week-ends langdurig worden gewerkt.

Met het oog op de toekomstige ontwikkeling vindt een vrij groot aantal veehouders het gebruik van een melkleiding en/of tank gewenst. In samenhang echter met de overwegend ongunstige mening over het machinaal namelken is het niet te verwonderen dat nog weinigen een doorloopmelkstal wensen. De indruk wordt verkregen dat bij een aantal veehouders de arbeidsbesparende methoden nog primair worden beoogd om arbeidsverlichting en werkverkorting in het week-end te verkrijgen en pas op de tweede plaats om per man een groter aantal koeien te kunnen gaan houden. Vooral de onaangename kanten zoals het uitmesten van de stallen wil men wegnemen middels mechanisatie. Daarnaast blijven vrijwel alle veehouders vasthouden aan de individuele behandeling van het vee. Van daar dat eventuele samenwerking met andere veehouders bij het melken om meer vrije tijd te verkrijgen als onuitvoerbaar en ongewenst wordt beschouwd.

De mogelijkheden tot een beter arbeidseffect

§ 1. Het bereikte arbeidseffect

De verschillen in bedrijfsoppervlakte en veedichtheid geven aanleiding tot verschillen in bewerkingsomvang in bewerkingseenheden 1). Ruim een derde van de bedrijven had minder dan 2 000 bewerkingseenheden. Van eveneens een derde ligt de bewerkingsomvang tussen 2 000 en 3 000 b.e.

De regionale verschillen in bedrijfsoppervlakte leiden tot overeenkomstige verschillen in het aantal bewerkingseenheden. De overwegend grotere Fries-Groningse bedrijven hebben gemiddeld aanzienlijk meer b.e. (3 000) dan de veelal kleinere bedrijven in het Hollands-Utrechts weidegebied en in de IJsseldelta (2 400).

Uit de bewerkingsomvang en de arbeidsbezetting in v.a.k. kan het z.g. arbeidseffect worden bepaald. Men kan dit kengetal zien als een globale indicatie voor de produktieomvang per man en daarmee van de hoogte van het arbeidsinkomen 2).

Het gemiddelde aantal bewerkingseenheden per v.a.k. bedraagt ruim 1 600. Ruim 40% van de bedrijven heeft minder dan 1 500 b.e./v.a.k., een derde heeft 1 500-2 000 b.e./v.a.k. en 23% bereikt meer dan 2 000 b.e./v.a.k. (Tabel 12 zie blz.39).

-
- 1) Bewerkingseenheden zijn verhoudingsgetallen gebaseerd op de gemiddelde hoogte van de bewerkingskosten volgens berekeningen van het LEI in 1961/'62 resp. 1967/'68.
Voor het aantal bewerkingseenheden per diersoort zie bijlage 2.
 - 2) Het gebruik van het arbeidseffect als kengetal voor de hoogte van het arbeidsinkomen heeft slechts een betrekkelijke waarde o.m. als gevolg van vereenvoudiging bij de bepaling.
Enerzijds wordt bij de bewerkingseenheden geen rekening gehouden met de verschillen in de wijze van bewerking welke o.a. mogelijk zijn door bijvoorbeeld de loonwerker in te schakelen of het in meerdere of mindere mate gemechaniseerd werken. Evenmin houdt men rekening met verschillen in kwaliteit van het werk; afhankelijk hiervan zou b.v. de produktie per koe uiteen kunnen lopen. Anderzijds kan er binnen de eenheid van de volwaardige arbeidskracht verscheidenheid optreden o.a. in samenhang met de gewerkte tijdsduur en het arbeidstempo.

Tabel 12. Arbeidseffect en bewerkingssomvang

	In % per klasse van bewerkingssomvang Alle be-			
	< 2 000 b.e.	2 000- 3 000 b.e.	≥ 3 000 b.e.	drijven
< 1 000 b.e./v.a.k.	23			8
1 000 - 1 500 b.e./v.a.k.	47	42	14	35
1 500 - 2 000 b.e./v.a.k.	24	38	43	34
≥ 2 000 b.e./v.a.k.	6	20	43	23
Aantal bedrijven	105	99	94	298

Door de geringe bewerkingssomvang op een aantal bedrijven is de mogelijkheid dat een hoog arbeidseffect wordt bereikt gering. Bij een gemiddelde bewerkingssomvang van bijna 1 500 bewerkingseenheden op de bedrijven beneden 15 ha is het arbeidseffect bijna 1 300 b.e. per v.a.k. Voor de bedrijven van 15-25 ha is het arbeidseffect 1 600 b.e. per v.a.k., hetgeen overeenkomt met het gemiddelde voor alle bedrijven. De grotere bedrijven vanaf 25 ha hebben gemiddeld ruim 1 800 b.e. per v.a.k. Hierbij valt het verschil op tussen de grotere bedrijven in Noord-Holland en die in het Hollands-Utrechtse weidegebied. In laatstgenoemd gebied hebben de grotere bedrijven ca. 1 000 b.e. per v.a.k. minder, hetgeen samenhangt met de relatief geringe veestapel van de bedrijven.

Naast de bewerkingssomvang is het type van arbeidsbezetting van invloed op het arbeidseffect. Vooral bedrijven met een medewerkende zoon worden gekenmerkt door een laag arbeidseffect; 62% van deze bedrijven heeft zelfs minder dan 1 500 b.e. per v.a.k. 1).

Veelal wordt de bewerkingssomvang niet voldoende aangepast bij het gaan meewerken van de zoon of zoons. Daarbij kan het vermoeden (bij 10% van de veehouders) dat de zoon hun bedrijf alleen moet voortzetten een rem betekenen.

Verschillen in de wijze van verrichten van de veldwerkzaamheden zijn van invloed op het arbeidseffect. De bedrijven met een hoog arbeidseffect hebben meestal weinig handwerk. Bij deze relatie kan het arbeidsaanbod eveneens een rol spelen. De bedrijven met een meewerkende zoon die overwegend een laag arbeidseffect behaalden hebben relatief veel handwerk. Blijkbaar benut men dan de ruimte in het arbeidsaanbod hetgeen mechanisatiekosten bespaart. Deze bedrijven hebben namelijk ook minder loonwerk.

In het algemeen heeft de verhouding tussen eigen machinegebruik en loonwerk weinig invloed op de hoogte van het arbeidseffect. Dit is moge-

1) In dit verband kan worden gewezen op het onderzoek naar de factoren die van invloed zijn op de bedrijfsuitkomsten. Bedrijven met veel gezinsarbeid zouden sterker vertegenwoordigd zijn bij de categorie met hoge arbeidskosten.

"Bedrijfsuitkomsten in de landbouw", LEI-publikatie 3.14, pagina 50.

lijk te verklaren doordat o.m. de eenmansbedrijven een hoog arbeidseffect bereiken met behulp van de loonwerker. Andere bedrijven verkrijgen hetzelfde resultaat met relatief weinig loonwerk en veel eigen mechanisatie.

Het aantal koeien per v.a.k. is van zeer grote invloed op het arbeidseffect. Per v.a.k. heeft men gemiddeld 18 melkkoeien te verzorgen. De kleinere bedrijven hebben gemiddeld per v.a.k. 3 koeien minder en de grotere bedrijven hebben 3 koeien meer dan het gemiddelde.

Tabel 13. Gemiddeld aantal koeien per v.a.k.

	Nrd.-Holl. weidegeb.	Holl- Utrechtse weidegeb.	Fries- Groningse weidegeb.	IJssel- delta	"De Wouden"	Alle gebieden
< 15 ha	17	19	16	13	13	15
15-25 ha	17	20	19	16	18	18
≥ 25 ha	23	20	22	21	20	21
Alle bedr.	19	20	21	16	17	18

Opmerkelijk is dat in het Hollands-Utrechtse weidegebied de kleinere zowel als de grotere bedrijven gemiddeld een vrijwel gelijk aantal koeien per v.a.k. hebben.

Van een derde van de geënquêteerde bedrijven zijn ook boekhoudkundige resultaten beschikbaar. Hieruit bleek dat in het boekjaar 1968/'69 slechts 40% van de in beschouwing genomen bedrijven een netto-overschot behaalde. De kleinere bedrijven leden vrijwel alle verlies. Van de middelgrote bedrijven van 15-25 ha leed twee derde verlies en van de grotere bedrijven was een kwart verliesgevend.

Met het grote aantal verliesgevende bedrijven hangt samen dat in het eerder genoemde boekjaar de veehouders een gemiddeld arbeidsinkomen verwierven van f. 14 000,-. Op de kleinere bedrijven bleef het arbeidsinkomen hier nog aanmerkelijk onder (9 400), terwijl de veehouders met grotere bedrijven een gemiddeld arbeidsinkomen behaalden van ruim f. 20 000,-.

Van de zelfstandige veehouders behaalde 41% een lager arbeidsinkomen dan het jaarloon van een vaste veeverzorger 1).

Voor het levensonderhoud van de veehouder en zijn gezin moet men naast het arbeidsinkomen van de veehouder rekening houden met de vergoeding van de arbeidsinbreng van de gezinsleden. Inclusief deze vergoeding komt het gemiddelde arbeidsinkomen per bedrijf dan op f. 20 000,-. De kleinere bedrijven hebben een gemiddelde gezinsbijdrage van f. 3 600,-.

1) Toentertijd bedroeg dit jaarloon inclusief de sociale lasten f. 11 400,- (zie jaarverslag LEI 1970).

op de middelgrote en grotere bedrijven is deze bijdrage gemiddeld resp. f. 7 000,- en f. 6 000,-. Zodoende hebben de kleinere bedrijven een gemiddeld arbeidsinkomen van het gezin van f. 13 000,-, de middelgrote komen op f. 20 000,- en de grotere op f. 26 000,-.

Van de verkregen arbeidsinkomens moet door een uiteenlopend aantal personen worden geleefd 1), zodat moeilijk een indruk aangaande de toereikendheid ervan kan worden gekregen. Wel kunnen globale verschillen worden geconstateerd aan de hand van de volgende gemiddelde inkomens:

ongehuwde veehouders	f. 15 000,-
gehuwden zonder kinderen	f. 14 000,-
alle kinderen < 12 jaar	f. 21 500,-
met meewerkende zoons	f. 26 900,-
zonder meewerkende zoons	f. 19 200,-

§ 2. De mogelijkheden tot vergroting van het arbeidseffect

Het arbeidseffect van vele melkveehouderijbedrijven zal in de komende jaren een belangrijke stijging moeten ondergaan. Nagegaan zal nu worden op welke wijze dit op de bedrijven die minder dan b.v. 1 750 b.e. per v.a.k. hebben (64% van het totaal aantal) mogelijk is. Deze bedrijven zijn te onderscheiden in eenmansbedrijven (27%) en meermansbedrijven (37%). Voor beide categorieën is het in beginsel mogelijk door vergroting van de produktieomvang een hoger arbeidseffect te bereiken. Voor de meermansbedrijven is echter, op grond van de door de veehouders gewenste arbeidsbezetting, een vermindering te verwachten van de arbeidsbezetting. Deze heeft plaats op de bedrijven met een zoon (11%), familielid (7%) of knecht (2%). Op een aantal bedrijven (17%) blijft dus een tweemansbezetting hoewel de aanwezige melkveestapel (30-40 melkkoeien) te klein is voor 2 arbeidskrachten. Vermindert men de arbeidsbezetting op deze bedrijven waarvoor o.a. een modernisering van het bedrijf en van de werkmethoden vereist is niet, dan zal men moeten streven naar een aantal melkkoeien dat aan 2 personen werk biedt.

Voor de bedrijven waarop de opvolger reeds meewerkte zijn de mogelijkheden om de arbeidsbezetting te verminderen gering. Evenmin zal dit

1) De gezinsgrootte van de veehoudersgezinnen loopt sterk uiteen. Uit de enquête werden de volgende resultaten verkregen.

Boerinnen	Aantal	W.v. in procenten met kinderen							
		0	1 en 2	3 en 4	5 en 6	7 en 8	9 en 10	> 10	
jonger dan 40 jaar	93	5	42	39	9	4	1		
40 - 50 jaar	86	5	24	46	16	5	2	2	
ouder dan 50 jaar	86	5	30	24	22	7	7	5	
Allen	265	5	33	36	15	5	4	2	

gemakkelijk uitvoerbaar zijn als het bedrijf gezamenlijk met broer of zwager wordt gevoerd. Meer koeien gaan houden is dan bijna de enige weg om het arbeidseffect te vergroten. In een beperkt aantal gevallen is echter eveneens mogelijk om via een vergroting van de varkenshouderij een grotere produktieomvang te bereiken. Deze mogelijkheid is o.a. aanwezig op de bedrijven in het Hollands-Utrechtse weidegebied.

Een bewerkingsomvang die te gering is om 1 man aan het werk te houden treft men uitsluitend op bedrijven beneden 20 ha. Deze bedrijven (42% van het totaal) hebben merendeels een laag arbeidseffect. Een deel (19% van het totaal) van de veehouders met minder dan 20 ha zou dan ook de oppervlakte vergroot willen zien. De door hen gewenste oppervlakte ligt meestal tussen 20 en 30 ha, een deel echter uit een slechts geringe vergroting. In totaal blijft nog 29% van de veehouders genoeg nemen met minder dan 20 ha. Dit zijn hoofdzakelijk veehouders die alleen of met de hulp van hun vrouw de werkzaamheden verrichten. Een klein aantal van de kleine bedrijven komt volgens de veehouders in aanmerking voor opvolging door een meewerkende zoon.

De aanwezigheid van een zoon blijkt een belangrijke factor te zijn bij de oppervlaktevergroting. Zowel bij de bedrijven die eerder vergroot zijn, als bij welke volgens de veehouders vergroot zouden moeten worden, zijn namelijk de bedrijven met een zoon met 60% vertegenwoordigd. Vele veehouders die met een knecht, familielid of zoon werken willen een bedrijf van minstens 30 ha.

De vergroting van de bedrijven zal gerealiseerd moeten worden door een vermindering van het aantal bedrijven. Op basis van de opvolgings-situatie is te verwachten dat ca. 17% van de bedrijven zal vrijkomen. Daarnaast is echter eveneens een vermindering te voorzien als gevolg van beroepsverandering. Over de betekenis van deze factor is echter vooralsnog weinig te zeggen. Afhankelijk van de bedrijfsoppervlakte, de eigendomssituatie e.d. kan men, vooral als oudere veehouder, het bedrijf nog een hele tijd vast blijven zetten.

Bij een verwachte vergroting van de bedrijven dient men rekening te houden met een toenemend gebruik van grond voor niet-agrarische bestemmingen. Vooral in de westelijke weidegebieden wordt jaarlijks een groot aantal hectares aan de landbouw onttrokken 1). Om genoemde redenen kan dan ook geen belangrijke toevoeging aan de bedrijven die vergroting nastreven worden verwacht. Bovendien is de financiering van de bedrijfsvergroting, die veelal via aankoop gerealiseerd moet worden, een ernstig knelpunt. Oppervlaktevergroting door bijpachting van grond zal veel minder moeilijkheden opleveren uit financieringsoogpunt. In de afgelopen jaren bleek echter dat de pachtbedrijven relatief minder bij de bedrijfsvergroting betrokken waren.

1) In de randstad Holland werd b.v. in de periode 1959-1968 jaarlijks gemiddeld 2 000 ha cultuurground onttrokken.

"De Landbouw in de randstad Holland", LEI-publikatie 2.21.

Bij de vergroting van de produktieomvang per bedrijf en per man vormt de stalruimte op vele bedrijven een zeer belangrijk knelpunt. Naast nieuwbouw, verbouwing en wijziging van de stalinrichting is er behoefte aan verbetering van de mestafvoer en van de voederopslag.

Opvallend is dat slechts een gering aantal veehouders de bouw van een ligboxenstal noemt. Dit staltype dat bij gebruik van een doorlopermelkstal weinig arbeid vraagt voor het melken en vee verzorgen ondervindt enige belangstelling bij veehouders met grotere bedrijven; ten dele zijn dit eenmansbedrijven. Op de bedrijven met nog betrekkelijk nieuwe stallen zou een stal met voerligboxen mogelijkheden kunnen bieden om een verkorting van de melktijden te verkrijgen; men kan dan nl. van de doorlopermelkstal gebruik maken.

Voor verbetering van het arbeidseffect zal op de meeste bedrijven het aantal koeien vergroot moeten worden. Het gaat hierbij in de eerste plaats om een aantal eenmansbedrijven die voortgezet zullen worden en die te weinig koeien hebben. Op een deel van deze bedrijven is het mogelijk om langs verschillende wegen te trachten voldoende voeder voor een vergrote melkveestapel te verkrijgen. Daarbij kan ondermeer gedacht worden aan intensiever gebruik van het grasland. Volgens studies van de afdeling Bedrijfseconomisch Onderzoek Landbouw 1) kan men de vee-dichtheid tot ca. 2 koeien per ha met bijbehorend jongvee laten toenemen. Ook kleine bedrijven met een opvolger hebben een dergelijke veedichtheid. De moeilijkheden als gevolg van een slechte verkaveling zouden tijdelijk kunnen worden ondervangen door het invoeren van zomerstalvoeding. Men kan dan de koeien steeds om huis houden.

Voor de kleinere bedrijven die beheerd worden door een nog jonge veehouder is het op deze wijze mogelijk om ca. 0,5 koe per ha meer te gaan houden. Deze veehouders hebben namelijk nu 1,50 koe per ha.

Daarnaast doet zich onder bepaalde omstandigheden de mogelijkheid voor om naar verhouding minder jongvee te gaan houden. De vrijkomende oppervlakte kan dan voor de melkkoeien worden benut. Vooral de bedrijven met reeds meer dan 2 g.v.e. per ha (23% van alle bedrijven) zijn hierop aangewezen. Slechts een gering aantal (5%) blijkt deze mogelijkheden op de bestaande oppervlakte volledig te hebben benut.

In bepaalde omstandigheden b.v. bij een ruime markt voor ruwvoer kan worden overwogen om de melkveestapel op basis van aangekocht ruwvoer uit te breiden. Sommige bedrijven - akkerbouwbedrijven maar ook bedrijven van oudere veehouders - zouden zich dan moeten toeleggen op de voederproduktie voor handelsdoeleinden.

Van de genoemde mogelijkheden om op de bestaande kleine oppervlakte meer koeien te gaan houden zal met name vanwege de beperkte stalruimte en gebrekkige inrichting door slechts een gering aantal veehouders gebruik worden gemaakt.

Van de veehouders met minder dan 25 koeien heeft 27% ideeën over

1) "Inkomensmogelijkheden voor het weidebedrijf", drs. L.B. van der Giessen, LEI-publikatie 3.13; "Inkomenspositie en bestaansmogelijkheden van weidebedrijven", drs. L.B. van der Giessen, LEI-publ. 3.21.

een verdere uitbouw van de melkveestapel; veelal zijn dit veehouders die voorheen ook reeds eerder hebben uitgebreid.

Op de kleinere eenmansbedrijven van oudere veehouders heeft daarentegen een inkrimpingsproces plaats.

Tabel 14. Ontwikkeling van de melkveestapel

	Aantal bedrijven met			Alle bedrijven
	< 25 koeien	25-40 koeien	≥ 40 koeien	
Geen toeneming in 5 jaren				
evenmin gewenst	31	21	14	66
wel gewenst	25	20	6	51
Wel toeneming in 5 jaren				
niet meer gewenst	21	33	15	69
wel gewenst	31	31	14	76
Nieuwe veehouders	7	19	10	36
Totaalaantal	115	124	59	298

Op de bedrijven met 25 tot ongeveer 40 koeien w.o. 57% meermans-bedrijven doen zich dezelfde mogelijkheden voor als op de kleinere bedrijven om tot een vergrote melkveestapel te komen. Ca. 25% van de veehouders met genoemd aantal koeien is van plan om op korte termijn uit te breiden, terwijl 8% een vermindering beoogt.

De bedrijven met meer dan 40 koeien (20% van totaal) hebben veelal een bedrijfsoppervlakte van meer dan 25 ha. Hierop is veelal een belangrijke vergroting van de melkveestapel mogelijk. De moeilijkheden voor een vergroting schuilen dan ook meer in de stallen, welke door hun inrichting nog veel werk vragen. Ook van de veehouders met grote bedrijven wil 25% een groter aantal koeien.

Het aantal koeien op de grotere bedrijven blijkt een grotere stabiliteit te vertonen dan op de kleinere bedrijven. Dit hangt o.a. samen met de arbeidsbezetting. Op de bedrijven van oudere veehouders waar geen opvolger meewerkt is de veehouder genoodzaakt om de werkzaamheden met een medewerker te verrichten; in verband met de stijgende loonkosten moet de veestapel op deze bedrijven op peil blijven of worden vergroot.

De tijd voor het verzorgen van het vee kan op vele bedrijven belangrijk worden bekort door de invoering van nieuwe of verbetering van de reeds toegepaste arbeidsmethoden. Op bedrijven waar per man het aantal koeien opgevoerd moet worden zal men met meerdere apparaten per man moeten gaan melken, gepaard gaande met namelken met de machine. Een verdere werkbesparing bij het melken is mogelijk door gebruik te maken van een melkleiding. De invoering van een diepkoeltank kan bovendien een besparing opleveren van de werkzaamheden rondom het melken, zoals bussentransport en schoonmaken. Op de helft van de bedrijven zou dan het aantal personen dat bij het melken betrokken is verminderd kunnen

worden, terwijl op 17% de veehouder met een apparaat meer zou kunnen gaan werken. Bij gebruik van een ligboxenstal of een stal met voerligboxen in combinatie met een doorloopmelkstal is zelfs nog een veel grotere arbeidsbesparing mogelijk. Het is echter opvallend dat betrekkelijk weinig veehouders veranderingen aan willen brengen in de wijze van melken. Het niet meer namelken met de hand, maar met de machine vormt voor vele veehouders, gezien hun ongunstig oordeel, kennelijk een te grote overgang.

Het gebruik van melkleidingen en tanks wordt veel gunstiger beoordeeld. Het aantal hiervan blijft snel toenemen. Volgens gegevens van de Centrale Melkwinningcommissie is landelijk het aantal boerderijtanks in 2 jaar tijds toegenomen met 3 000 tot ca. 4 000 1). Een zelfde ontwikkeling deed zich voor bij de melkleidingen waarvan er per mei 1971 ca. 4 500 in gebruik waren 2).

De ontwikkelingen van het tankmelken verlopen volgens de regionale verdeling van het aantal tanks sneller buiten de weidegebieden. Hierbij kan o.m. de moeilijke bereikbaarheid van de bedrijven voor zware transportmiddelen, met name bij ongunstig weer, een rol spelen. Tevens kan de elektrische energievoorziening onvoldoende zijn voor de invoering van een tank.

Bij de mestafvoer zijn er mogelijkheden om deze te mechaniseren of drijfmestroosters in de bestaande stallen aan te brengen. Vele veehouders hebben hiervoor interesse. De moeilijkheid is echter dat het melkvee vaak in meerdere rijen gestald staat waardoor een ingewikkelder systeem noodzakelijk is. Daarbij komt dat bij invoering van drijfmest tevens nog voorzieningen nodig zijn voor de opslag en afvoer van de mest.

Op de meeste bedrijven zullen de veldwerkzaamheden weinig moeilijkheden behoeven te geven bij een eventuele verhoging van het aantal koeien per man. Bij een eventuele keuzemogelijkheid tussen hooien en inkuilen zal met name gelet moeten worden op de gevolgen voor de werkzaamheden in de winterperiode. Door een grotere inschakeling van machines voor schudden, transport en droging van het hooi kan met meer succes een kwaliteitsprodukt worden gewonnen. Een verlichting van de werkzaamheden kan worden verkregen door gebruik te maken van de opraapwagen. Voor zover eigen mechanisatie niet lonend is, kan hiervoor op de meeste bedrijven een beroep worden gedaan op de loonwerker of op de werktuigencoöperatie. Slechts weinig veehouders zullen, gezien hun ongunstige mening, gaan samenwerken bij de veldwerkzaamheden.

Ten aanzien van de toekomstige bedrijfsontwikkeling kan men zich afvragen of als gevolg van de vergaande mechanisatie van het melken en

-
- 1) Voor het aantal boerderijtanks in 1969 zie o.m. het artikel van G.M. Pronk in het Cultuurtechnisch tijdschrift 1969, aflevering februari-maart.
 - 2) Een indruk van de snelle ontwikkeling van het tankmelken in Engeland, waar het aantal boerderijtanks steeg van 3 300 in 1964 tot 15 500 in 1970 kan worden ontleend aan: H. Slump en J. de Waal in "Bedrijfsontwikkeling", editie Veehouderij, februari 1971.

veeverzorgen het grote melkveebedrijf - zonder jongvee-opfok en voedervoorziening - mogelijkheden biedt voor een aantal ondernemende veehouders. Op dit bedrijfstype ondervindt men veel minder de knellende invloed van de huidige soms te kleine oppervlakte en de ongunstige verkaveling, terwijl men minder afhankelijk is van de schaarse mogelijkheden om gunstig gelegen weidegrond bij te kopen of te pachten. De voordelen van dit bedrijfstype zijn o.m. de vrijwel optimale bezetting van de bedrijfsinstallaties zoals de ligboxenstal en doorloopmelkstal evenals van de aanwezige arbeidsbezetting. Als voorwaarden voor het goed functioneren worden o.m. genoemd het verzekerd zijn van de leveranties van aanvullend voer en de mogelijkheid om produktief drachtig jongvee aan te trekken tegen redelijke prijzen ¹⁾. Talrijke voorbeelden van gespecialiseerde jongveeopfokbedrijven bestaan o.a. reeds in Z.O.-Brabant. Voor de voederwinning zouden contracten afgesloten kunnen worden o.a. met nabij gelegen akkerbouwbedrijven, of met veehouders met een geringe veebezetting per ha. Eventueel zouden industriële afvalprodukten kunnen worden benut.

§ 3. Eventuele gevolgen van de vergroting van het arbeidseffect

In de afgelopen jaren is op ca. 60% van de bedrijven het aantal koeien per man vergroot. Op 36% van de desbetreffende bedrijven heeft de veehouder geen speciale voorzieningen behoeven te treffen. Meestal waren dit bedrijven met slechts geringe wijzigingen. In 19% van de gevallen kwam er een zoon meewerken of moesten de overige gezinsleden mee of meer mee gaan werken. Op deze bedrijven was de melkveestapel veelal belangrijk toegenomen. Andere veehouders hadden o.m. gemechaniseerd bij het melken (16%), het veldwerk (12%) en de stalwerkzaamheden. Van de veehouders met meer koeien per man was 8% van mening dat hun taak zwaarder was geworden, hetgeen door harder werken moest worden opgevangen. In sommige gevallen paste men de veestapel aan bij de verminderde arbeidsbezetting.

Vermindering van de arbeidsbezetting zonder bijkomende voorzieningen heeft soms tot gevolg dat weliswaar het arbeidseffect verbetert maar dandank zij het hardere werken van de veehouder of gepaard gaande met een relatief geringe inkrimping van de veestapel.

In dit verband is van belang, dat op slechts een derde van de bedrijven waarop meerdere personen werken de dagelijks noodzakelijke werkzaamheden in minder dan 7 uur verricht kunnen worden; op de overige (tweemans)bedrijven zijn belangrijk meer uren nodig.

Vooraf gedurende de stalperiode kan de week-end-arbeid een struikelblok vormen, zoals nu reeds op 90% van de eenmansbedrijven waarop

1) De wenselijkheid van het stichten van een of meer grote melkveehouderij- en akkerbouwbedrijven.

Rapport studiegroep grote landbouwbedrijven.

de veehouder meer dan 5 uren per dag in het week-end moet werken. Op 45% is zelfs meer dan 7 uur per dag nodig voor het melken en de dagelijkse veeverzorging.

Voor de veehouders met een medewerker kan de week-end-arbeid bij een vrij week-end van de medewerker eveneens een zware belasting vormen. Ter verlichting van de taak kan echter in de meeste gebieden een beroep gedaan worden op de bedrijfsverzorgingsdiensten. Gezien echter de ongunstige resultaten op vele bedrijven zal het gebruik van deze vervangers beperkt blijven.

Een uitbreiding van het aantal koeien per man betekende voor een derde van de bedrijven een verlenging van de werkdagen in de winter. Dank zij getroffen voorzieningen zag 10% kans om de werkdagen te verkorten. In dit verband moet nog gewezen worden op werkzaamheden van onregelmatige aard zoals in de afkalperiode; deze periode wordt zelfs door 30% van de veehouders als de drukste tijd op hun bedrijf genoemd.

Op 13% van de bedrijven waarop het aantal koeien per man is toegenomen, werd een daling van de melkgift per koe gemeld. Deze daling kan echter mede verband houden met het toenemen van het aantal jonge koeien.

Een eventuele verhoging van het arbeidseffect kan vooral bij vermindering van de arbeidsbezetting tot gevolg hebben dat de taak van de boerin verzwaard wordt. Een belangrijk deel van de boerinnen helpt op de eenmansbedrijven bij het melken, het melkgerei schoonmaken e.d. Het meewerken wordt door de boerinnen als noodzakelijk geaccepteerd. Ze vinden in weinig gevallen dat het meehelpen bezwaarlijk is. Wel geven vele boerinnen in hun mening over het eenmansbedrijf te kennen dat op deze bedrijven de boerin vrijwel gedwongen is mee te werken, terwijl men eveneens wees op de zware belasting van de veehouder, die dan geen tijd meer had voor zijn gezin. Het vaakst werd echter de gebondenheid aan het bedrijf genoemd. Tegenover deze nadelen staan echter de voordelen als zelfstandigheid en het goedkoper werken dan met betaald personeel.

Vergroting van het aantal melkkoeien per man kan o.m. met zich meebrengen dat de mate van gebondenheid aan het bedrijf toeneemt. Nu reeds zijn vrijwel alle veehouders van mening dat zij door het dagelijks melken en veeverzorgen aan hun bedrijf gebonden zijn; een mening die gedeeld wordt door vrijwel alle boerinnen. De mate van gebondenheid echter varieert, namelijk van sterk en zeer sterk (40%) naar vrij sterk (20%) en enigszins (37%). 35% van de veehouders vindt de gebondenheid in meerdere of mindere mate bezwaarlijk. De veehouders met een meewerkende zoon hebben hierover een wat gunstiger oordeel dan de overige veehouders.

De bezwaren van de gebondenheid zouden volgens een deel van de veehouders verminderd kunnen worden door het aantrekken van hulp van buitenaf; o.a. de bedrijfsverzorger wordt in dit verband genoemd. De hieraan verbonden kosten laten echter de inschakeling in slechts beperkte mate toe.

§ 4. De voorwaarden voor een vergroting van het arbeidseffect

Tot nu toe betroffen de veranderingen op de meeste melkveehouderij-bedrijven veelal betrekkelijk kleine aanpassingen waarbij het karakter van de meeste bedrijven vrijwel ongewijzigd bleef. De mogelijkheden om zonder zeer ingrijpende veranderingen een verdere verbetering van het arbeidseffect mogelijk te maken zijn echter op de meeste bedrijven vrijwel uitgeput. Een verdere uitbreiding van de produktieomvang per man brengt met zich mee dat op vele bedrijven gelijktijdig verschillende mogelijkheden om meer vee te gaan houden moeten worden benut, zoals b.v. de bouw van een nieuwe stal, nieuwe werkmethoden bij melken en veeverzorgen, de uitbreiding van de inventaris al dan niet in samenwerking met collega's, het meer inschakelen van de loonwerker en het al dan niet afstoten van de jongvee opfok. Het een en ander heeft uiteraard consequenties voor de voederwinning en de voeraankoop.

Het nemen van dergelijke beslissingen die meestal gepaard zullen gaan met het aantrekken van veel vreemd vermogen stelt hoge eisen aan het ondernemerschap van de veehouder. Nu zijn de meeste veehouders niet gewend om met een groot aandeel aan vreemd vermogen in het bedrijf te werken; gemiddeld is 70-80% van het balanstotaal eigen vermogen 1). Voor de jongere veehouders ligt de verhouding tussen eigen en vreemd vermogen geheel anders. Van de jonge eigenaars die pas het bedrijf overgenomen hebben heeft zelfs een groot aantal (40%) minder dan 20% eigen vermogen in het balanstotaal 2). Ten aanzien van vele jonge veehouders kan dan ook de vraag worden gesteld of zij nog in staat en bereid zullen zijn een zwaardere financieringslast op zich te nemen. Reeds eerder bleek dat de jongere en pas begonnen veehouders minder betrokken waren bij de uitbreiding van de melkveestapel; vele van hun bedrijven hadden nog een lage veedichtheid.

Voor de oudere veehouders moet getwijfeld worden aan de investeringsbereidheid; deze is tot nog toe niet groot gebleken en blijkt voor zover aanwezig o.a. samen te hangen met de aanwezigheid van een opvolger.

In verband met het vereiste ondernemerschap van de veehouder in het algemeen moet worden gewezen op de onvoldoende of vaak betrekkelijk geringe opleiding.

Bij vele veehouders bleken de opvattingen en aspiraties t.a.v. het door hen gewenste bedrijf nog vrij dicht bij de aanwezige bedrijfssituatie te liggen. Bij de beoordeling van de gewenste bedrijfsaanpassing moet echter evenzeer rekening worden gehouden met de prestaties die men de laatste jaren reeds heeft geleverd. Van degenen die meer koelen gingen

- 1) "De financiële positie van de landbouwbedrijven in de boekjaren 1967/'68 en 1968/'69", drs. S. Aukema en G. van Donselaar, LEI-publikatie 3.20.
- 2) "De financiële positie van beginnende landbouwers in Friesland, Gelderland en Noord-Brabant," drs. S. Aukema, ir. J.M. Biemans, ir. K.M. Dekker en ir. J.G.M. Helder, LEI-publikatie 2/3.2.

houden heeft iets meer dan de helft belangstelling voor een nog verdere uitbreiding van de veestapel. Daarentegen heeft van degenen die niet hadden uitgebreid het merendeel geen belangstelling voor een vergrote veestapel.

De uitvoering van de wensen op kleine bedrijven moet, omdat men de uitbreiding van het aantal melkkoeien koppelt aan een vergroting van de bedrijfsoppervlakte, als slechts gedeeltelijk uitvoerbaar worden geacht omdat de vergrotingsmogelijkheden erg beperkt zijn.

Op bedrijven met een te krappe oppervlakte zou uitbreiding van de melkveestapel onder meer kunnen worden gerealiseerd door het afstoten van de jongvee opfok. Dit zou op weerstanden kunnen stuiten bij de veehouders die veefokken als het meest aantrekkelijke van hun beroep beschouwen.

De veehouders blijven merendeels zoveel mogelijk vasthouden aan de individuele verzorging van het melkvee. Een ligboxenstal waarin een minder arbeidsintensieve veehouderij mogelijk is werd bij de enquête door slechts een gering aantal veehouders gewenst genoemd 1).

Bij de mechanisatie van de werkzaamheden blijken de veehouders een duidelijke voorkeur aan de dag te leggen voor eigen mechanisatie en indien nodig zou men de loonwerker wel willen inschakelen. Samenwerking wordt veelal als een minder gunstige ontwikkeling gezien. Met name geldt dit voor het hooien, terwijl samenwerking bij het melken en zeker in een gemeenschappelijke stal sterk wordt afgewezen.

Ondanks de veelvuldig genoemde onaantrekkelijke kanten van het veehoudersberoep, zoals de gebondenheid, de onregelmatigheid van de werktijden en de lengte van de werkdagen, weegt voor vele veehouders het zelfstandig zijn, het eigen baas zijn, erg zwaar. Anderen zijn gehecht aan hun vee, of ontlenen aan het werken in de natuur of aan bepaalde werkzaamheden een binding aan hun beroep.

Conclusies

Het arbeidseffect - een globale maatstaf voor de arbeidsproductiviteit - is op vele melkveehouderijbedrijven laag of aan de lage kant als gevolg van een te geringe produktieomvang en/of door een te grote arbeidsbezetting. Van vele veehouders is om deze redenen het arbeidsinkomen eveneens laag in verhouding tot het arbeidsloon van een veeverzorger. Om een groter arbeidseffect te verkrijgen is op een vijfde deel van de bedrijven een vermindering van de arbeidsbezetting gewenst. Andere veehouders en met name met eenmansbedrijven zullen de veestapel uit moeten breiden.

Bij deze ontwikkelingen is het gezichtsveld van de veehouder van groot belang: hoe moet het bedrijf zich volgens hem ontwikkelen en in

1) De ligboxenstal evenals de zomerstalvoeding werden in een ander verband in een ongunstig licht geplaatst.

Mevrouw Bokma, Bijeenkomst 3 CLO's, 5 maart 1971 te Arnhem.

hoeverre is hij in staat om de steeds optredende knelpunten bij een eventuele uitbreiding weg te nemen of bereid zich opofferingen te getroosten ten behoeve van deze uitbreidingen.

Een vergroting van de melkveestapel is op vele bedrijven nog mogelijk op de bestaande oppervlakte. Veehouders met minder dan 20 ha en die met een opvolger noemen een vergroting van de melkveestapel voornamelijk in samenhang met een grotere bedrijfsoppervlakte. Bedrijfsvergroting zal echter in het algemeen moeilijk te realiseren zijn.

Bij een aantal veehouders leven wel gedachten over wijzigingen van de gebouwen en stalinrichting, maar plannen om de vaak zeer knellende situatie te verbeteren hebben slechts weinigen.

Een verkorting van de verzorgingstijd van het vee zal veelal o.a. moeten worden bereikt door het melken met een groter aantal apparaten per man, machinaal melken, de invoering van melkleiding en tank en het verbeteren van het uitmesten.

Samenwerking, zowel bij melken en veeverzorgen als bij de voederwinning en overige werkzaamheden, om een eventuele verslechtering van de levensomstandigheden tegen te gaan, vindt weinig weerklank bij de veehouders.

De voorkeur van de veehouders voor de voortzetting van de huidige werkwijze - ondanks de lange verzorgingstijden tijdens de week-ends - het reeds meewerken van de boerin, de geringe mogelijkheden om vrije tijd te verkrijgen en het ontbreken van een opvolger kunnen o.m. factoren zijn die een verdere vergroting van het aantal melkkoeien ongewenst maken. Verwacht mag dan ook worden dat een belangrijk aantal veehouders geen wijzigingen meer zal aanbrengen.

Ook de veehouders met een groter aantal koeien zullen met name bij het ouder worden meer moeilijkheden krijgen om de werkzaamheden op hun eenmansbedrijf voort te zetten. In dit verband kan nog worden gewezen op de nogal ongunstige mening van de boerinnen over het eenmansbedrijf.

Van slechts een gering aantal veehouders mag worden verwacht dat zij door zullen gaan met de uitbreiding van de melkveestapel. Een belangrijke voorwaarde hiervoor zal worden gevormd door de bereidheid tot investering in de stalruimte. In de huidige situatie zou namelijk slechts 28% van de 102 veehouders die meer dan 40 koeien wensen dit aantal zonder wijzigingen kunnen houden.

Samenvatting en slotopmerkingen

Probleemstelling en uitvoering van het onderzoek

Op vele melkveehouderijbedrijven is de laatste tijd het aantal arbeidskrachten verminderd, waardoor het aantal eenmansbedrijven belangrijk is toegenomen. Deze vermindering van de arbeidsbezetting ging gepaard met een voortschrijdende mechanisatie van het melken, de veld- en stalwerkzaamheden. Per man kon als gevolg hiervan een groter aantal koeien worden verzorgd.

De indruk bestaat dat op een aantal bedrijven een verdere uitbreiding van het aantal koeien per man in toenemende mate op moeilijkheden zal stuiten. Immers, de mogelijkheden om de arbeidsbezetting nog verder te verminderen zijn gering, terwijl als gevolg van de produktieomstandigheden er veelal geen mogelijkheden meer zijn om de werkzaamheden nog verder te mechaniseren. Bovendien maken de beperkte bedrijfsoppervlakte en het gebrek aan stalruimte het dikwijls onmogelijk de melkveestapel uit te breiden.

Ook de opvattingen van de veehouders kunnen een rem vormen voor uitbreiding van de veestapel. Een groter aantal koeien per bedrijf vindt men veelal ongewenst omdat het bedrijf niet overgenomen zal worden door een zoon, terwijl een te grote gebondenheid, te weinig vrije tijd e.d. beperkend kunnen werken op de vergroting van het aantal koeien per man.

De geschetste problematiek heeft geleid tot een onderzoek waarin de volgende vragen aan de orde zijn gekomen:

- hoe is de situatie op de melkveehouderijbedrijven en welke ontwikkelingen doen zich daarop voor?
- op welke wijze en door wie worden de werkzaamheden verricht, welke veranderingen doen zich hierbij voor en wat is de reden van deze wijzigingen?
- welke ontwikkelingsmogelijkheden zijn er voor de melkveehouderijbedrijven en hoe denken de veehouders daarover?

Door middel van vraaggesprekken met 298 veehouders (en 265 boerinnen) met bedrijven in de weidegebieden van 5 ha en groter, is over genoemde vragen informatie verzameld.

De keuze van de bedrijven heeft plaatsgehad d.m.v. een steekproef uit het steekproefmateriaal (11 000 bedrijven) waaruit eveneens de bedrijven voor het EEG-informatienet zijn gekozen. Gestreefd is naar evenredige vertegenwoordiging van de voorkomende oppervlakteklassen. Bij de enquête kwam echter iets meer uitval voor onder de kleinere bedrijven.

Het melkveehouderijbedrijf

De oppervlakte van de in het onderzoek betrokken bedrijven loopt uiteen van 5 tot 50 ha. Een belangrijk deel van de bedrijven heeft echter

een oppervlakte die rond het gemiddelde van 21 ha ligt.

In het Fries-Groningse weidegebied zijn de bedrijven dooreengenomen groter dan in de overige gebieden. Eveneens blijken er belangrijke regionale verschillen te zijn in de wijze van voederwinning. Zo ligt het maai-percentages op de bedrijven in de westelijke weidegebieden aanmerkelijk lager dan in de overige gebieden.

Op een aanzienlijk deel van de bedrijven zijn de gebruiksmogelijkheden van het grasland beperkt als gevolg van een relatief kleine huiskavel en van een verspreide ligging van de veldkavels.

In de 5 jaren voorafgaande aan de enquête nam op het merendeel van de bedrijven het kunstmestgebruik toe, steeg op een belangrijk deel het krachtvoergebruik, werd van een derde van de bedrijven de oppervlakte vergroot en was men in enkele gevallen overgegaan op zomerstalvoeding en rantsoenbeweidings.

De bereikte veedichtheid van ± 2 g.v.e. per ha op de kleinere bedrijven zal er mede toe geleid hebben dat ca. de helft van deze veehouders voor de toekomst een oppervlaktevergroting gewenst vindt. Ook de aanwezigheid van gezinsarbeid, zeker als dit een meewerkende zoon betreft heeft een belangrijke invloed op de wens tot vergroting.

Vele veehouderijbedrijven beschikken over gebouwen die niet meer geschikt zijn voor de moderne wijze van melkvee houden. Op ruim de helft van de bedrijven werd de stal al voor 1914 gebouwd. Van de nadien gebouwde stallen is een belangrijk deel te klein om het melkvee te kunnen huisvesten. In een groot aantal bedrijfsgebouwen belemmert de inrichting de mechanisatie van de werkzaamheden.

Bijna de helft van de veehouders vindt dan ook een ingrijpende wijziging in de gebouwensituatie gewenst; merendeels betreft dit een verbouwing. Bij een verbouwing of nieuwbouw gaat de voorkeur van de veehouders veelal uit naar een Hollandse stal; slechts een klein aantal veehouders toonde bij de enquête belangstelling voor een ligboxenstal. Overigens hadden slechts weinig veehouders plannen om op korte termijn verandering aan te brengen in de gebouwen.

Op de meeste bedrijven is de jongveestapel voldoende voor de vervanging van de melkveestapel die gemiddeld uit 29 melkkoeien bestaat. Het aantal koeien per bedrijf loopt, samenhangend met de oppervlakte en de veedichtheid, van gebied tot gebied uiteen.

Bijna de helft van de veehouders vindt een vergroting van het aantal koeien op hun bedrijf gewenst; veelal wenst men minstens 10 koeien meer. Een derde van de veehouders zou 40 of meer koeien willen houden; bij 12% blijft de gewenste veestapel beneden de 20 koeien. Plannen tot uitbreiding van de melkveestapel heeft bijna een kwart van de geënquêteerde veehouders.

Relatief minder jongere dan oudere veehouders willen de veestapel uitbreiden, hetgeen verband kan houden met de reeds grotere veestapel op hun bedrijf of met eventuele financieringsmoeilijkheden. De ouderen wensen slechts uitbreiding als er een opvolger is. Oudere veehouders zonder opvolger overwegen hun veestapel in te krimpen.

De arbeidsbezetting

De arbeidsbezetting op de melkveehouderijbedrijven bestaat hoofdzakelijk uit de veehouders en hun gezinsleden. Op een gering aantal bedrijven heeft men een knecht. Ongeveer 40% kan men als eenmansbedrijf beschouwen.

Van de veehouders is bijna de helft 50 jaar of ouder. Een zeer groot aantal veehouders heeft betrekkelijk weinig opleiding gehad. Zelfs van de jongeren (beneden 40 jaar) heeft 28% geen agrarisch dagonderwijs of algemeen vormend onderwijs genoten. Zij steken daardoor in ongunstige zin af bij de jongere akkerbouwers van wie slechts 9% geen algemeen vormend of agrarisch dagonderwijs heeft gevolgd.

Van de boerinnen die, met name wat betreft de jongere vaak een uiteenlopende schoolopleiding hebben gehad, helpt ruim de helft mee op het bedrijf, o.a. bij het melken.

Een vrij groot aantal veehouders (31%) heeft een zoon die meestal volledig meewerkt op het bedrijf.

Ongeveer 36% van de veehouders vanaf 50 jaar heeft geen opvolger en op een aantal bedrijven is de opvolging nog onzeker. Uit de opleiding van de meewerkende zoons blijkt dat men op de veehouderijbedrijven overwegend met een lagere landbouwschool genoeg neemt.

De medewerkers van de veehouders zijn veelal nog betrekkelijk jong. Een groot aantal van hen schiet volgens de veehouders in bekwaamheid te kort. Men zou zich kunnen afvragen in welke mate hierin verbetering gebracht kan worden: te meer omdat op diverse bedrijven de aanwezigheid van een tweede vakbekwame arbeidskracht noodzakelijk is.

In het verleden verminderde de arbeidsbezetting o.a. door het vertrek van de hoofdzakelijk jongere arbeidskrachten. Slechts voor een deel werden deze plaatsen weer ingenomen door zoons en door andere medewerkers, zodat uiteindelijk het aantal eenmansbedrijven toenam.

Momenteel zijn er nog maar weinig mogelijkheden om de arbeidsbezetting ingrijpend te verminderen. Volgens de veehouders zal een vermindering voornamelijk plaatshebben op de bedrijven met een meewerkende zoon en op de bedrijven met andere meewerkende familieleden.

Volgens de meeste veehouders heeft een bedrijf met overwegend gezinsarbeidskrachten meer mogelijkheden dan een bedrijf met betaalde arbeidskrachten. Het goedkoper werken, de flexibeler arbeidsinzet en de grotere interesse, worden als voordelen van het gezinsbedrijf genoemd. Men gaat er daarbij o.m. vanuit dat het vrijwel onmogelijk is om de arbeidstijd op de melkveehouderijbedrijven te verminderen zoals dat buiten de landbouw gebeurt.

Ondanks het overwegend geringe aantal vrije dagen (gem. ruim 5 per jaar) wenst 40% van de veehouders, meer vrije tijd in de vorm van vrije dagen door de week, vakantie en vrije week-ends. Het gebonden zijn aan het bedrijf wordt door slechts 35% van de veehouders als bezwaarlijk ervaren.

In meerdere mate dan de veehouders noemen de boerinnen de gebondenheid als een bezwaar, met name op het eenmansbedrijf. Anderzijds heeft het eenmansbedrijf volgens een aantal boerinnen voordelen omdat

men er goedkoper werkt, zelfstandig is en onafhankelijk. Vrijwel alle boerinnen kennen een belangrijke plaats toe aan de boerin op het eenmansbedrijf. Een belangrijk deel is nu reeds werkzaam op het bedrijf hetgeen in het algemeen niet op bezwaren stuit.

De veldwerkzaamheden

Op ca. 80% van de melkveehouderijbedrijven verricht men met eigen trekker de eenvoudige bewerkingen voor de voederwinning en graslandverzorging. Op 18% van de bedrijven (meest kleinere) heeft men geen trekker, maar werkt men uitsluitend met paarden. Werk waarvoor wat duurdere werktuigen nodig zijn, wordt door vele veehouders uitbesteed aan de loonwerker. Met name het opraappersen blijkt bij uitstek het werk van de loonwerker. Maar ook voor het laden (met een opraapwagen), het uitrijden van stalmest en het begreppelen van het grasland komt veelvuldig de loonwerker te hulp.

Op vele bedrijven is een belangrijk deel van de bewerkingen nog niet gemechaniseerd. Vooral laden (bij de voederwinning) evenals uitrijden van stalmest, schoonmaken van sloten en greppels, doet men op een groot deel van de bedrijven nog geheel of gedeeltelijk in handwerk. Dit is met name het geval op de kleinere bedrijven en bij veehouders met een meewerkende zoon.

Veel hulp van de loonwerkers ontvangt men op de Hollands-Utrechtse bedrijven, o.a. omdat de eenmansbedrijven daar sterker vertegenwoordigd zijn. De Fries-Groningse veehouders maken daarentegen weinig gebruik van de loonwerkers; hun machinepark is uitgebreider dan dat van de Hollands-Utrechtse veehouders.

De veehouders hebben maar weinig machines gemeenschappelijk. Wel leent men machines van elkaar.

In de afgelopen 5 jaren zijn vnl. op de grotere bedrijven nieuwe werktuigen voor de voederwinning en het mestuitrijden aangeschaft. Volgens de desbetreffende veehouders maakte de uitbreiding van de eigen mechanisatie een betere en goedkopere arbeidsorganisatie mogelijk.

Op voornamelijk kleinere en middelgrote bedrijven werd de loonwerker in toenemende mate ingeschakeld. Dit ging ten dele gepaard met een vermindering van het gebruik van eigen machines bij de voederwinning. Doel van de inschakeling: arbeidsbesparing en vergemakkelijking van de werkzaamheden. Het meer inschakelen van de loonwerker voor het mest uitrijden hield o.a. verband met de verminderde arbeidsbezetting, de leeftijd en gezondheid en ten dele omdat men het wat gemakkelijker wilde hebben. Vrijwel dezelfde redenen worden genoemd voor de mechanisatie van het sloten reinigen.

Naast het toegenomen gebruik van eigen machines (grotere bedrijven) en loonwerk (kleinere bedrijven) zijn echter ook machines voor gezamenlijke rekening aangeschaft. Slechts in enkele gevallen betrof dit samenwerking bij de voederwinning.

Ruim de helft van de veehouders heeft wensen t.a.v. verdere mechanisatie van de veldwerkzaamheden. In hoofdzaak gaat hun voorkeur hierbij uit naar eigen mechanisatie; vooral bij de jongere veehouders en op de grotere bedrijven. Daarnaast noemt men het meer gebruik maken van loonwerk. Grotere samenwerking wordt slechts in enkele gevallen genoemd.

In de methode van voederwinnen willen slechts betrekkelijk weinig veehouders veranderingen aanbrengen. De opraapwagen, die het mogelijk maakt sneller te kunnen hooien, zal echter in toenemende mate worden gebruikt.

Ongeveer 13% van de veehouders wil de eigen mechanisatie uitbreiden. Eveneens een vrijwel gelijk aantal dat verwacht in verband met het ouder worden en de gezondheidstoestand, in grotere mate aangewezen te zijn op de hulp van de loonwerker. In het algemeen zal samenwerking zowel bij de voederwinning als bij de graslandverzorging slechts weinig opgang maken o.a. omdat men allerlei complicaties voorziet of omdat men er zonder meer tegen is. Samenwerking maakt wel enige kans bij het inkuielen en sloten reinigen.

Het melken en vee verzorgen

Op 91% van de bedrijven wordt machinaal gemolken, meestal in de combinaties P_1A_1 en P_2A_2 . Op nog weinig bedrijven werden melkleidingen, doorloopmelkstallen en melktanks aangetroffen. Het namelken met de machine wordt slechts weinig toegepast: in iets grotere mate bij gebruikers met meerdere apparaten per man.

Het vee kan op diverse bedrijven niet in één gebouw gehuisvest worden waardoor men moeilijkheden ondervindt bij het voederen en de overige stalwerkzaamheden.

Het hooi slaat men op de meeste bedrijven op in een tas bij de stal; in het westen van het land waar hooibergen voorkomen slaat men veel los hooi op. Kuilvoer wordt merendeels in grondkuilen bewaard.

De meeste veehouders gebruiken nog een kruiwagen bij het uitmesten van de stallen. Ruim 30% van de stallen is voorzien van een kelder voor dunne mest of men heeft er de mestafvoer gemechaniseerd.

De gemiddelde verzorgingstijd per g.v.e. is op de kleinere bedrijven waar men vaak weinig koeien per man verzorgt, tweemaal zo lang dan op de grotere bedrijven. In de stalperiode is de verzorgingstijd belangrijk langer dan in de weideperiode. Verschillen tussen de bedrijven hangen o.a. samen met de omvang van de veestapel, het aantal arbeidskrachten en de gebruikte werkmethoden.

Vele veehouders zijn overgegaan op machinaal melken toen de arbeidsbezetting verminderde. Ook het overgaan op machinaal namelken is door deze factor beïnvloed; voor een aantal bedrijven was echter het gemakkelijker werken het motief.

In de afgelopen jaren ging een vierde van de veehouders meer kuilgras voeren. Deze wijziging in de hooi-kuilverhouding hield voornamelijk verband met de vermindering van het weerrisico bij de voederwinning.

Het voeren van meer kuilgras kan evenwel verzwaring van de stalwerkzaamheden betekenen.

Ten aanzien van de wijze van melken, zou een derde van de veehouders willen beschikken over een melkleiding en ongeveer een vierde over een melktank. De belangstelling hiervoor is wat groter op de grotere bedrijven. Ook de Friese veehouders tonen hiervoor meer belangstelling dan de veehouders in het westen van het land. Daarentegen waren er slechts weinig veehouders geïnteresseerd in een doorloopmelkstal.

Naast de wens te kunnen beschikken over een melkleiding en tank, heeft men de wens de mestafvoer in de stal te verbeteren. Voornamelijk denkt men aan de mechanische grupreiniging en in mindere mate aan het drijfmestsysteem.

Er zijn echter maar weinig veehouders die plannen hebben om de gewenste veranderingen uit te voeren. Dit houdt o.a. verband met de opvattingen over de wijze van veeverzorgen. Het merendeel van de veehouders wil vast blijven houden aan de individuele verzorging van de dieren. Men wijst b.v. het machinaal namelken af, zodat het melken met meerdere apparaten per man slechts in beperkte mate ingang kan vinden. De voornaamste bezwaren tegen het namelken met de machine zijn het ontbreken van controle en een verwacht produktieverlies. Door degenen die wel namelken met de machine werden echter overwegend goede ervaringen gemeld.

Samenwerking met collega's waarbij men beurtelings over en weer melkt vinden de veehouders merendeels ongewenst of zelfs onaanvaardbaar. Slechts enkelen staan positief tegenover samenwerking. Ook samenwerking in de vorm van een gemeenschappelijke stal wordt door het merendeel van de veehouders ongewenst of niet uitvoerbaar geacht.

Vergroting van het arbeidseffect

De gemiddelde bewerkingsomvang van de melkveehouderijbedrijven (in bewerkingseenheden) is aan de lage kant. Ook het arbeidseffect (aantal bewerkingseenheden per volwaardige arbeidskracht), is aan de lage kant.

De noodzaak tot verbetering van het arbeidseffect blijkt o.m. uit het feit dat in de periode 1968/'69 meer dan de helft van de melkveehouderijbedrijven verlies heeft geleden. Het arbeidsinkomen van 41% van de veehouders bleef toen aanzienlijk beneden het loon van een vaste arbeider. Ook met inbegrip van de vergoeding voor de arbeid van de gezinsleden blijft het arbeidsinkomen op bedrijven kleiner dan 15 ha aan de krappe kant. De vraag is dan ook of het inkomen toereikend is voor het onderhoud van het veehoudersgezin.

Langs twee wegen moet naar verbetering worden gestreefd: vermindering van de arbeidsbezetting en opvoering van het aantal koeien per bedrijf.

Op ongeveer 20% van de bedrijven zal in de komende jaren de arbeidsbezetting verminderen.

De te kleine veestapels komen in hoofdzaak voor op de eenmansbedrijven van minder dan 20 ha. In deze oppervlakteklasse is dan ook veel belangstelling voor vergroting. Veelal wordt ook uitbreiding nagestreefd door veehouders met een meewerkende zoon. Op korte termijn is echter niet te verwachten dat een belangrijke bedrijfsvergroting tot stand kan komen. Uitbreiding van de veestapel maar eveneens vermindering van de arbeidsbezetting maken veel wijzigingen in de gebouwsituatie noodzakelijk. Slechts weinig veehouders vonden een ligboxenstal en een doorloopmelkstal gewenst. Uit studies van de afdeling Bedrijfseconomisch Onderzoek 1) blijkt echter dat deze stallen een gunstig rendement kunnen opleveren, met name op de grotere bedrijven.

Het aantal melkkoeien kan ook door vergroting van de veedichtheid verder opgevoerd worden, door de jongveebezetting te beperken en door zomerstalvoeding of aankoop van ruwvoer.

Bijna 25% van de veehouders denkt de melkveestapel uit te breiden; 9% gaat de veestapel verkleinen.

Bij het streven naar vermindering van de werkzaamheden in de stallen, vormt het melken een ernstig knelpunt. Door met meerdere apparaten te melken en na te melken met de machine, gebruik te maken van melkleiding en tank, is het mogelijk aanzienlijk meer koeien per man te melken.

Voor gebruik van een melkdiepkoeitank, waardoor de melktijden meer gevarieerd kunnen worden, moet echter aan de volgende voorwaarden zijn voldaan: een regionale organisatie van de rijdende melkontvangst in de omgeving van de veehouder; de bedrijfsgebouwen moeten bereikbaar zijn voor zware vrachtauto's en de elektrische energievoorziening moet zodanig zijn dat diepkoeien mogelijk is.

De invoering van nieuwe methoden bij de veldwerkzaamheden ter vermindering van de hoeveelheid handwerk, zal veelal weinig moeilijkheden opleveren omdat de veehouder daarbij o.m. gebruik kan maken van de loonwerker. In bepaalde gevallen zou samenwerking de werkzaamheden kunnen vergemakkelijken.

In de afgelopen jaren is op ongeveer 60% van de bedrijven het aantal koeien per man vergroot. Op ongeveer een derde van deze bedrijven had dit geen speciale voorzieningen nodig gemaakt; op 20% werden de stalwerkzaamheden gemechaniseerd, en 20% van deze veehouders ontving meer hulp van gezinsleden. Slechts een klein deel van de veehouders had harder moeten gaan werken. Voor een derde van de veehouders die een beter arbeidseffect verkregen, was door uitbreiding van het aantal koeien per man, de werkdag in de winter verlengd.

Voor vele veehouders zal bij de bestaande bedrijfsinrichting, een vergroting van het aantal koeien per man, een verzwaring van werkzaamheden - ook in het week-end - tot gevolg hebben. Bovendien zal het bij een

1) "Inkomensmogelijkheden voor het weidebedrijf", drs. L.B. van der Giessen, LEI-publikatie 3.13.

"Inkomenspositie en bestaansmogelijkheden van weidebedrijven", drs. L.B. van der Giessen, LEI-publikatie 3.21.

grotere omvang van de zondagsarbeid moeilijker worden om een vervanger hiervoor aan te trekken, waardoor de mogelijkheden om vrije tijd te verkrijgen nog minder worden. Een grotere taak voor de veehouder kan tevens een verzekering van de werkzaamheden van de boerin tot gevolg hebben.

De meeste wijzigingen die tot nu toe op de melkveehouderijbedrijven plaats hadden lieten veelal het karakter van het bedrijf in stand. Om in de toekomst echter zowel een hoger inkomen als betere werkomstandigheden te verkrijgen zal het voor vele veehouders nodig zijn ook wijzigingen in de bedrijfsorganisatie aan te brengen. Dit stelt echter hoge eisen aan het ondernemerschap van de veehouder, die tevens de mogelijkheid en bereidheid moet hebben om het benodigde (vreemd) kapitaal te investeren. De bereidheid tot investeren is er veelal slechts indien er een opvolger aanwezig is. De nog jongere veehouders zijn gezien hun gering eigen vermogen, veelal minder in staat tot grote investeringen.

Daar de gewenste veranderingen in het algemeen de bestaande situatie niet aanzienlijk zouden wijzigen, mag men nog geen grote verwachtingen hebben van de toekomstige ontwikkelingen op de bedrijven.

Bovendien zullen bij de bedrijfsontwikkeling eveneens bepaalde voorkeuren van de veehouders een rol spelen. Zo heeft men blijkbaar een voorkeur voor vergroting van de oppervlakte als men meer koeien wil gaan houden; diverse veehouders prefereren een bepaalde wijze van vee verzorgen of zijn gesteld op de eigen opfok van jongvee. Het verrichten van bepaalde werkzaamheden (of op een bepaalde manier) wordt door sommige veehouders zelfs als het meest aantrekkelijke van hun beroep beschouwd. Bij anderen staat de zelfstandigheid, het vrij zijn, het onafhankelijk zijn van anderen, bovenaan. Mede daardoor maakt b.v. onderlinge samenwerking minder kans.

Conclusies

In het kort zijn de resultaten van het ingestelde onderzoek als volgt:

- een belangrijk deel van de veehouders heeft naar hun mening een te klein bedrijf en kampt met een slechte verkaveling;
- bijna de helft van de bedrijfsgebouwen moet verbouwd of vervangen worden; de veehouders hebben een voorkeur voor een Hollandse stal;
- het aantal koeien per bedrijf loopt sterk uiteen, afhankelijk van bedrijfsoppervlakte en veedichtheid, welke belangrijke regionale verschillen vertonen;
- de uitbreiding van de melkveestapel wordt bereikt door intensivering van het graslandgebruik en vergroting van de bedrijfsoppervlakte; het gaan meewerken van een zoon stimuleert de uitbreiding van de melkveestapel;
- veehouders met grotere bedrijven kunnen door vergroting van de veedichtheid het aantal koeien opvoeren; op de kleinere bedrijven zal men daarvoor in meerdere mate aangewezen zijn op vergroting van de oppervlakte grasland, specialisatie op melkvee en voeraankopen;

- op ongeveer de helft van de bedrijven wordt het werk gedaan door de veehouder, veelal geholpen door zijn vrouw; op de overige bedrijven helpt een zoon, medewerker of familielid;
- het grootste deel van de veldwerkzaamheden wordt met eigen machines gedaan; een deel van het werk is niet gemechaniseerd. Bij bepaalde werkzaamheden komt de loonwerker te hulp;
- samenwerking o.m. in de vorm van gemeenschappelijk bezit van machines, ontmoet weinig belangstelling bij de veehouders;
- bij de jongere veehouders met grotere bedrijven gaat de voorkeur uit naar eigen machines; de ouderen op kleinere en middelgrote bedrijven gaan de loonwerkers meer inschakelen;
- mechanisatie heeft tot nog toe veelal plaatsgehad bij wijzigingen in de arbeidsbezetting; nog weinig veehouders benutten de mechanisatie om de produktiecapaciteit per man te vergroten;
- het melken is veelal nog in geringe mate gemechaniseerd; op het merendeel van de bedrijven gebruikt men 1 apparaat per man en melkt men met de hand na; slechts weinigen hebben een doorloopmelkstal, een melkleiding of een tank;
- een belangrijk deel van de veehouders vindt een wijziging in het melken gewenst, o.a. zou men een melkleiding en een diepkoeltank willen hebben;
- door de geringe bedrijfsomvang is het arbeidseffect en ook het arbeidsinkomen van de veehouder op vele bedrijven aan de lage kant;
- de bedrijven met een meewerkende zoon hebben doorgaans een laag arbeidseffect;
- een vergroting van het arbeidseffect - tot nog toe veelal bereikt met instandhouding van het karakter van het bedrijf - en een verbetering van de werk- en levensomstandigheden van de veehouder en zijn gezinsleden, zal thans belangrijke wijzigingen in de bedrijfsopzet, stalruimte, arbeidsbezetting en methode van werken noodzakelijk maken;
- de bereidheid en de mogelijkheden tot investeren zullen bepalend zijn voor het wijzigen van de bedrijfsomstandigheden waardoor meer koeien per man gehouden kunnen worden;
- in het algemeen kennen de veehouders meer mogelijkheden toe aan een gezinsbedrijf dan aan een bedrijf met vreemde arbeidskrachten.
- door zowel verschillen in mogelijkheden als in bereidheid tot verandering in de bedrijfsvoering zal het inkomen in toenemende mate uiteengaan lopen; van een steeds groter aantal bedrijven zal het inkomen ontoereikend zijn voor het levensonderhoud van de veehouder en zijn gezin.

Op basis van de verkregen resultaten mag de volgende ontwikkeling van de veehouderijbedrijven worden verwacht. Op een belangrijk deel van de bedrijven van oudere bedrijfshoofden zal bij gebrek aan opvolging weinig worden geïnvesteerd. Jongere veehouders met kleine bedrijven zullen vanwege de geringe rentabiliteit weinig mogelijkheden tot investering hebben. Geleidelijk aan zal van beide categorieën een belangrijk aantal hun bedrijf beëindigen. Er zal dus grond vrijkomen maar de mogelijkheden om daarmee andere bedrijven te vergroten zijn vooralsnog beperkt. Voor de jongere veehouders zal de financiering van de bedrijfsvergro-

ting veelal moeilijkheden geven. Een aantal veehouders (ca. een kwart) zal de veestapel verder uitbreiden. De ontwikkeling van de bedrijfsomvang zal meestal nog sterk afhankelijk blijven van de gezinssituatie.

Technisch gezien zijn er mogelijkheden voor een gespecialiseerd melkveebedrijf zonder eigen jongveeopfok en voederwinning, maar de belangstelling van de veehouders zal blijven uitgaan naar het bedrijf met eigen voederwinning. Vaak zal dit een eenmansbedrijf zijn.

De drang tot zelfstandigheid zal aan samenwerking zowel bij het melken als bij de veldwerkzaamheden weinig kansen bieden; voor gemeenschappelijke stallen zal ook in de toekomst weinig belangstelling bestaan.

Slotopmerking

In het onderzoek kon slechts globaal worden ingegaan op factoren welke de veehouders stimuleren of remmen bij de ontwikkeling van hun bedrijf, zoals de ondernemersinstelling, de financieringsmogelijkheden, vakbekwaamheid, opvattingen over gebondenheid, vrije tijd en dergelijke.

Ten aanzien van enkele in het onderzoek opgenomen punten kan men zich afvragen of hierin niet sinds de enquête verandering kan zijn opgetreden. Het is o.m. mogelijk dat de bezwaren tegen het gebonden zijn, onder invloed van de ontwikkelingen buiten de veehouderij zijn toegenomen. Meewerkende zoons bleken al meer belangstelling te hebben voor vakantie dan de veehouders zelf en vooral bij de boerinnen leefden op dit punt wensen. Eveneens is het de vraag in hoeverre de opvattingen van de veehouders, o.a. over de wijze van veeverzorgen onderhevig zijn aan veranderingen. Met name kan invloed uitgaan van de gunstige resultaten van ligboxenstallen en van de centrale jongveeopfok. Maar ook plannen tot structuurverbetering in de veehouderij, zoals b.v. in het "plan Mansholt" kunnen de meningen van de veehouders beïnvloeden.

Hoewel het dus mogelijk is dat van veel veehouders de instelling tegenover mechanisering aan het veranderen is, mag men echter niet uit het oog verliezen dat de melkveehouderij in het algemeen een bedrijfstak is waarvan het rendement nog steeds zorgen baart. Uit het onderzoek naar de bedrijfsuitkomsten 1) blijkt zelfs dat het arbeidsinkomen in de rundveehouderij de laatste jaren een - zij het zwakke - neergaande tendens vertoont. Het arbeidsinkomen van vele veehouders lag dan ook in 1970/'71 beneden het CAO-loon van een vakarbeider in de veehouderij.

Als gevolg van deze ongunstige inkomensontwikkeling, worden de mogelijkheden tot investeringen in bedrijfsverbetering voortdurend kleiner 2). Investeringsnodig om de aanpassingen te realiseren, kunnen dan ook op vele veehouderijbedrijven niet worden gefinancierd, zelfs al zou de vee-

1) Bedrijfsuitkomsten in de landbouw; p. 30 en inlichting no. 112
LEI-publikatie 3.26.

2) Melkkoeien 1971, J. Hoornweg, LEI-publikatie 3.23.

houder bereid zijn de bedrijfsvoering en werkwijze geheel te wijzigen. Veel veehouders zullen bovendien een onvoldoende opleiding hebben genoten voor het opzetten van een groot efficiënt ingericht bedrijf. Het is dan ook gewenst dat de veehouders indien zij overwegen het bedrijf te moderniseren in ruime mate zullen kunnen beschikken over adviezen van de technische en economisch-sociale voorlichting. Bij een dergelijk advies kan in bepaalde gevallen tevens worden ingegaan op de mogelijkheden om het bedrijf o.m. via de saneringsregeling, te beëindigen.

BIJLAGE 1

Vragenlijsten

Vragenlijst veehouder (verkorte vorm)

Personalia

- Naam, adres, woonplaats
- Leeftijd, opleiding, aantal jaren bedrijfshoofd
- Kinderen, aantal, leeftijd, opleiding, beroep, afvloeiing, opvolging
- Nevenberoep, functies, lidmaatschap organisatie bedrijfshoofd

Arbeidsbezetting

- Wie werkt er op het bedrijf?
- Vreemde arbeidskrachten, leeftijd, opleiding, bekwaamheid
- Losse arbeidskrachten, hoe lang, welke werkzaamheden
- Is de arbeidsbezetting de laatste 5 jaar gewijzigd?

Bedrijf

- Oppervlakte, eigendom, pacht, van wie gepacht
- Bouwland, tuinland, grasland, bestemming van de gemaaide oppervlakte
- Oppervlakte huiskavel, ligging kavels t.o.v. bedrijfsgebouwen
- Doorsnijding van bedrijf, melkvee in één koppel te weiden, bereikbaarheid van de kavels

Trekkracht en inventaris

- Aantal paarden, trekkers
- Machines, aantal, jaren van aanschaf
- Gemeenschappelijk bezit, welke machines, aantal partners
- Bedrijven van partners, oppervlakte, arbeidsbezetting
- Gebruik van gemeenschappelijke machines, regeling, verrekening
- Vroeger gemeenschappelijk bezit gehad, redenen van beëindiging
- Lenen en uitleenen van machines, welke, bemand of onbemand

Gebruik van machines en werktuigen

- bewerkingen bij voederwinning en graslandverzorging
- Loonwerk, hoeveel loonwerkers, hoelang, waarom meerdere en waarom geen loonwerkers
- Is er een werktuigencoöperatie, lidmaatschap, hoelang

Veldwerkzaamheden

- Hooien en inkuilen, op welke wijze, spreiding voederwinning
- Wijzigingen methoden en machinegebruik in afgelopen 5 jaar en waarom veranderd?
- Toekomstige wijzigingen in methode, machinegebruik en redenen
- Mening samenwerking hooien, inkuilen
- Sloten reinigen en mest uitrijden, wijzigingen in de laatste 5 jaar, redenen, mening over samenwerking

Gebouwen en stallen

- Hoofdgebouw, bouwjaar, staltype, capaciteit, mestafvoer
- Wijze van voederen, voedermiddelen, opslag
- Wijziging hooi-kuil-verhouding, redenen

BIJLAGE 1 (vervolg)

Vragenlijsten

Melken en veeverzorgen

- Melksysteem in stalperiode, weideperiode
- Beginjaar mechanisatie van melken, redenen
- Problemen bij melken, mening melktijden
- Noodzaak zelfde melker, mening machinaal namelken
- Drukste tijd op bedrijf, aantal uren/werkdag
- Totale verzorgingstijd veestapel in stalperiode, weideperiode

Veestapel

- Samenstelling, wijziging in laatste 5 jaar
- Wijzigingen in de bedrijfsvoering, in de melkopbrengst, in de werktijden
- Plannen tot wijziging veestapel, stalinrichting, mestafvoer, voeding, melksysteem

Vervanging arbeidskrachten

- Bij arbeidsongeschiktheid, door wie en hoe lang
- Bij vrije tijd, door wie en hoe lang
- Verzekering tegen arbeidsongeschiktheid

Bedrijfsverzorgingsdienst

- Waarom komt er geen bedrijfsverzorgingsdienst voor
- Wordt de oprichting van een dienst gewenst
- Redenen voor het al dan niet lid worden
- Waarom maakt men geen gebruik van de dienst
- Tevredenheid, tijdig te krijgen, zelfde verzorger
- Mening roulatieregeling, ontwikkeling gebruik in de toekomst, mening tarieven
- Betekenis van de bedrijfsverzorgingsdienst bij arbeidsongeschiktheid, vrije tijd

Vrije tijd

- Heeft de veehouder voldoende vrije tijd gehad, wensen t.a.v. vrije tijd, inschakeling hiervoor van bedrijfsverzorgingsdienst
- Mate van gebondenheid aan bedrijf, bezwaren t.a.v. gebondenheid, wat kan eraan gedaan worden
- Aantrekkelijke en onaantrekkelijke kanten van het veehoudersberoep

Bedrijfsontwikkeling

- Gewenste wijziging: oppervlakte, verkaveling en ontwatering, gebouwen, veestapel, wijze van verrichten veldwerkzaamheden, stalinrichting, arbeidsbezetting
- Mening toekomstige werktijden, mogelijkheden gezinsbedrijf, samenwerking bij het melken tijdens week-ends, mening over het samenwerken in een gemeenschappelijke stal

Vragenlijst boerin (verkorte vorm)

- Leeftijd, opleiding, is de boerin een boerendochter
- Meewerken op bedrijf, welke werkzaamheden en hoe vaak
- Is melken plezierig werk, kan dit i.v.m. huishouding
- Welke werkzaamheden verricht boerin bij voederwinning
- Voor- en nadelen van het eenmansbedrijf
- Moet boerin op eenmansbedrijf kunnen melken
- Is de veehouder door melken en veeverzorgen aan zijn bedrijf gebonden, is de gebondenheid een bezwaar
- Heeft de boerin voldoende vrije tijd gehad, wensen t.a.v. meerdere vrije tijd

BIJLAGE 2

Enkele normen

De volwaardigheid van de arbeidskrachten

leeftijd	volwaardigheid	leeftijd	volwaardigheid
15 - < 18 jaar	70%	60 - < 70 jaar	70%
18 - < 20 jaar	90%	≥ 70 jaar	10%
20 - < 60 jaar	100%		

Vrouwelijke arbeidskrachten per leeftijdsklasse 90%

Grootveeëenheden per dier

melk-kalkoe	1,0 g.v.e.	schaap	0,1 g.v.e.
fokstier	0,8 g.v.e.	mestrund	1,1 g.v.e.
pink	0,5 g.v.e.	paard	1,0 g.v.e.
kalf	0,3 g.v.e.		

Bewerkingseenheden per dier

melkkoe	55 b.e.	fokbeer	15 b.e.
fokstier	45 b.e.	mestvarken	3 b.e.
pink	12 b.e.	hen	0,4 b.e.
kalf	12 b.e.	mestkuiken	0,02 b.e.
schaap	6 b.e.	mestrund	20 b.e.
fokzeug	15 b.e.	mestkalf	8 b.e.

Bewerkingseenheden per ha

bouwland	100 b.e.	hooien	25 b.e.
inkuilen	25 b.e.	kunstmattig drogen	25 b.e.

Deelbewerkingen

Deelbewerkingen	voor hooien	voor inkuilen
grasmaaien	4 b.e.	4 b.e.
maaikneuzen	12 b.e.	12 b.e.
schudden	4 b.e.	2 b.e.
ruggen	3 b.e.	2 b.e.
persen van pakjes	7 b.e.	7 b.e.
laden van pakjes	4 b.e.	4 b.e.
laden ongeperst	7 b.e.	7 b.e.
transport	2 b.e.	2 b.e.
lossen	4 b.e.	4 b.e.
afdekken kuil		2 b.e.
stalmest uitrijden	12 b.e.	kunstmest strooien 1,5 b.e.
gier uitrijden	2 b.e.	sloten reinigen 3 b.e.
mengmest uitrijden	3 b.e.	begreppelen 2,5 b.e.

BIJLAGE 3

De ligging van de geënquêteerde bedrijven in de landbouwgebieden

- grens weidegebieden
----- grens landbouwgebieden

BLJLAGE 4

Literatuur

Postma, G., Melkmethoden, verkaveling en arbeidsbehoefte
Landbouwmechanisatie, maart 1965

Molen, J. van der, De melkveeverzorging en de stal
Contactblad voor bedrijfsvraagstukken, maart 1967

Jansen, A.J., De sociale gevolgen van de mechanisatie in de landbouw
Wageningen, 1968

Perdok, B.H., Het aantal werknemers in de land- en tuinbouw in het verleden en de te
verwachten ontwikkeling tot 1975
Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, 1968

Bogers, H. en A. Peters, De arbeidsbehoefte in de drijfmest- en ligboxenstallen
De Landbode, 13 juni 1969

Renkema, J.A., Structuren van het rundveehouderij-graslandbedrijf
Wageningen, 1970

Spierings, C.J.M., Het overkoepelend gebruik van arbeid en machines op akkerbouwbe-
drijven
Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, 1970

Giessen, L.B. van der, Inkomensmogelijkheden voor het weidebedrijf
Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, 1970

Veer, J. de, J.W. de Vries, J.H. Post en P.B. de Boer, De landbouw in de randstad
Holland
Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, 1970

Giessen, L.B. van der, Inkomenspositie en bestaansmogelijkheden van weidebedrijven
Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, 1970

Pronk, G.M., Invloed van de invoering van melkkoeltanks op de cultuurtechnische in-
richting van een gebied
Cultuurtechnisch Tijdschrift, februari/maart 1969

Slump, H. en J. de Waal, Milk Marketing Board en de uitbetaling, bewaring en transport
van de boerderijmelk in Engeland
Bedrijfsontwikkeling, editie veehouderij, februari 1971

Maris, A., Economische groei en inkomensontwikkeling op de melkveehouderijbedrijven
Jaarverslag 1970, Landbouw-Economisch Instituut

Bedrijfsuitkomsten in de landbouw
Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, 1970, 1971

Aukema, S., J.M. Biemans, K.M. Dekker en J.G.M. Helder, De financiële positie van be-
ginnende landbouwers in Friesland, Gelderland en Noord-Brabant
Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, 1971

Aukema, S. en G. van Donselaar, De financiële positie van de landbouwbedrijven in de
boekjaren 1967/68 en 1968/69
Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, 1971

Hoornweg, J., Melkkoelen 1971
Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, 1971